

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ
НАПН УКРАЇНИ

МЕТОДИКА компетентісно орієнтованого навчання курсів економічного спрямування в гімназії та ліцеї

Навчально-
методичний
посібник

Київ-2021

УДК 373.5.016:33](07)

*Рекомендовано вченою радою
Інституту педагогіки НАПН України
(протокол №8 від 31.08.2020 р.)*

Рецензенти:

В. І. Мисливець, учитель географії та економіки Миргородської гімназії імені Т. Г. Шевченка, учитель вищої категорії, старший учитель;

В. В. Обозний, завідувач кафедри туризму НПУ імені М. П. Драгоманова, доктор педагогічних наук, професор.

Експерт:

Ю. О. Жук, завідувач відділу моніторингу та оцінювання якості загальної середньої освіти Інституту педагогіки НАПН України, доктор педагогічних наук, доцент.

Методика компетентісно орієнтованого навчання курсів економічного спрямування в гімназії та ліцеї : навчально-методичний посібник / Н. Г. Барадія, Н. А. Ковчин, М. Г. Криловець, А. О. Логінова, Л. А. Покась, В. С. Яценко / [Електронне видання]. Київ : КОНВІ ПРІНТ, 2021. - 127 с.

ISBN 978-617-8124-12-0

Посібник містить інформацію про організацію курсів за вибором для посилення варіативного складника з економіки та економічної географії в закладах загальної середньої освіти України в рамках концепції Нової української школи. В змісті посібника читачі знайдуть освітні програми для різноманітних курсів за вибором економічного та географічного спрямування. Програми створені за новими вимогами та містять відповідні структурні елементи: знаневий, діяльнісний та ціннісний компоненти, а також наскрізні змістові лінії.

Посібник розрахований на учителів економіки та географії, викладачів закладів вищої освіти, методистів, майбутніх учителів (студентів) і всіх, хто цікавиться економікою та географією.

УДК 373.5.016:33](07)

© Н. Г. Барадія, Н. А. Ковчин,
М. Г. Криловець, А. О. Логінова,
Л. А. Покась, В. С. Яценко, 2021

© Інститут педагогіки НАПН України, 2021
© КОНВІ ПРІНТ, 2021

ISBN 978-617-8124-12-0

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ НАВЧАННЯ КУРСІВ ЕКОНОМІЧНОГО СПРЯМУВАННЯ В ГІМНАЗІЇ ТА ЛІЦЕЇ	5
РОЗДІЛ II. МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ УЧНІВ СТАРШОЇ ШКОЛИ	28
РОЗДІЛ III. МЕТОДИЧНІ МОЖЛИВОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У РОЗКРИТТІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗМІСТУ ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ В ГІМНАЗІЇ ТА ЛІЦЕЇ	57
РОЗДІЛ IV. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ВИКЛАДАННЯ КУРСУ ЗА ВИБОРОМ «МОЇ ФІНАНСИ» ...	81
РОЗДІЛ V. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ВИКЛАДАННЯ КУРСУ ЗА ВИБОРОМ «ЕКОНОМІКА ВИКОРИСТАННЯ ВОДНИХ РЕСУРСІВ» 10 КЛАС	104
ВИСНОВКИ	124
ЛІТЕРАТУРА	125
АВТОРИ	126

ВСТУП

Обґрунтування вирішення проблеми компетентісно орієнтованого навчання в закладах загальної освіти України курсів економічного спрямування в гімназії та ліцеї таку мету поставили автори колективного навчально-методичного посібника «Методика компетентісно орієнтованого навчання курсів економічного спрямування в гімназії та ліцеї» (далі — посібник).

На конкретних прикладах освітньої діяльності учителів економіки та географії розкриваються методичні особливості впровадження курсів економічного спрямування в Новій українській школі.

Розділи посібника побудовано таким чином, що розкривають багато аспектів методики навчання економіки, від психолого-педагогічних до методичних основ викладання окремих курсів за вибором економічного спрямування. Зокрема, це курси «Мої фінанси», «Економіка використання водних ресурсів» та інші.

Посібник розрахований на учителів економіки та географії, викладачів закладів вищої освіти, методистів, майбутніх учителів (студентів) і всіх, хто цікавиться економікою та географією. Використовуючи матеріали посібника учителі економіки у змозі підготувати випускника закладу загальної середньої освіти, який матиме фундаментальні економічні знання і вміння, вмітиме їх застосовувати у практичній діяльності, сформує ціннісні установки.

РОЗДІЛ І

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ НАВЧАННЯ КУРСІВ ЕКОНОМІЧНОГО СПРЯМУВАННЯ В ГІМНАЗІЇ ТА ЛІЦЕЇ

Сучасні стрімкі економічні процеси в Україні та світі обумовлюють проблему необхідності оновлення і удосконалення економічної освіти в гімназії та ліцеї.

На сучасному етапі розвитку України економічна освіта визначається завданнями переходу до правової та демократичної держави, трансформації ринкової економіки та уточнення вектору розвитку до світових тенденцій економічного і суспільного розвитку.

Шкільну економічну освіту умовно можна поділити на два співкомпоненти. Перший компонент — це формування системних економічних знань та умінь в учнів гімназії або ліцею, здатність оперувати цими знаннями та застосовувати їх. Другий компонент економічної освіти — формування психологічних якостей особистості учня, необхідних для успішної реалізації економічних завдань у процесі навчання, а також для подальшої самореалізації у самостійному житті.

У Державній національній програмі «Освіта. Україна XXI століття», наголошено, що освіта — основа розвитку особистості, суспільства, нації та держави. Сьогодення потребує постійного оновлення як змісту освіти, так і організації навчально-виховного процесу відповідно до демократичних цінностей сучасних науково-технічних досягнень. Згідно з такими потребами відбувається зміна освітньої парадигми, пропонується новий зміст і технології навчання, формується інша педагогічна ментальність, розробляються державні стандарти, навчальні програми, переглядаються концепції підручників та посібників, удосконалюються методи і форми навчання [7].

У центрі цих трансформаційних зрушень учень є суб'єктом навчання, мета якого — забезпечення розвитку поінформованої та компетентної особистості. Одним із основних шляхів досягнення цієї мети є впровадження профілізації навчання, що враховує індивідуальні особливості, інтереси, потреби та пізнавальні можливості кожного учня.

Закон України «Про освіту» передбачає діяльність різних типів шкіл за відповідними профілями, спрямованістю та поглибленим вивченням

окремих предметів. Навчально-виховний процес у таких освітніх закладах відбувається на засадах профілізації навчання з урахуванням пізнавальних можливостей, інтересів кожного учня, його спрямованості як особистості. Профілізація навчання в різноманітних проявах є однією з умов отримання всіма учнями базового рівня освіти, необхідного для безпосередньої самореалізації особистості й наступного свідомого вибору професії [7].

Соціально-економічний розвиток України, безумовно, залежить від творчої активності її громадян. Головним ресурсом такого розвитку стає сама людина, її освіченість і професійна компетентність, високі моральні і вольові якості. Це проявляється у зростаючій інтелектуалізації основних чинників виробництва, у переході до економіки, що базується на глибоких знаннях її законів, яку характеризує системне використання наукових досягнень у процесі соціально-економічного розвитку.

Одним зі шляхів поліпшення якості освіти, виховання особистості, здатної до самореалізації, професійного зростання й мобільності в умовах сучасного суспільства, є впровадження профільного навчання у старшій школі [16].

За нормативними документами, профільна школа передбачає практичну спрямованість освіти, подолання варіативності знань від реального життя, посилення прикладного аспекту знань, уміння застосовувати здобуті знання на практиці.

Звичайно, масовий перехід усіх навчальних закладів до профільного забезпечення неможливий. Чинною є базова стандартна система освіти. Втім, для профільного навчання економіки необхідно дослідити і виявити відповідні нахили у старшокласників. Зважаючи на те, що профільне навчання за змістом, структурою і організацією навчального процесу має максимально враховувати інтереси, здібності і подальші життєві плани учнів, то загальноосвітній навчальний заклад, моделюючи структуру і зміст профільного навчання, має виходити з мети визначених учнями напрямів у процесі спілкування як з батьками, так і з учителями. Вирішення такого завдання може здійснюватись під час допрофільної підготовки, яка базується на комплексній психологічній діагностиці учнів завдяки відомим психологічним методикам Б. Басса, А. Маслоу, Я. Голанда, Є. Клімова, Р. Амтхауера [16].

Економічна освіта, здатність до інновацій у діяльності особистості й соціальному житті у європейському світогляді нині визначаються головними складовими: національним багатством та основним ресурсом соціально- економічного розвитку країни. Зважаючи на узагальнення су-

часного досвіду розвинутих країн можна підтвердити: економічна освіта допомагає учням, а потім молодим людям забезпечити виконання ними основних громадських функцій (споживач, працівник, інвестор, платник податків).

Все більшого поширення та значення у навчанні економіки набуває аналіз економічних проблем, їх практичного вирішення (моделювання), застосування новітніх інформаційних технологій, психологічних та інших тренінгів.

Економічна освіта в гімназії та ліцеї — це комплекс соціально-економічних знань, умінь, навичок для забезпечення розвитку економічної культури і свідомості як особистості, так і суспільства. Основою є розуміння того, що розвиток економічної сфери суспільства значною мірою зумовлений характером життєдіяльності людини, її світоглядом, соціально відповідальною поведінкою. Отже, завданням економічної освіти є формування і створення ефективних умов для самореалізації особистості учня, зокрема, гімназії та ліцею, як економічно активного члена суспільства, який здатен вмотивовано і свідомо долучатись до економічного життя країни, формування свідомості особистості учня на основі системного економічного мислення. Саме це створює можливість опанувати економічні знання, уміння, навички економічної діяльності.

Економічна освіта у гімназії та ліцеї дає змогу учням здобути базові економічні знання, оволодіти елементами економіки, з метою їх використання в разі потреби для вирішення життєвих ситуацій. Системні знання про взаємозв'язки між компонентами економічних знань і людською діяльністю необхідні особистості учня для формування сприйняття цілісного економічно-просторового середовища, що його оточує і одночасно є основою здорового способу життя.

Особистісного удосконалення потребують, зокрема, учні гімназій та ліцеїв у багатьох сферах, психологічній, адаптаційній, фізичній, вольовій, компетентнісній, мотиваційній, креативній, діяльнісній тощо.

Задля успішної самореалізації та адаптації учнів до економічних тенденцій у сучасному соціумі, педагогам необхідно з сучасних позицій підійти до завдання формування економічних знань та їх реалізації через поєднання пізнавальних, теоретичних і практичних компонентів навчання. Когнітивні компоненти навчання економіки мають утворювати не тільки систему економічних, фінансових, правових, технологічних, технічних знань, а також формувати і визначати особистісну внутрішню культуру учнів, формувати їх готовність до поступової усвідомленої гармонізації відносин «людина — суспільство — природа — економіка».

З метою вирішення завдань економічного навчання учнів, сьогодні виникає необхідність застосування інноваційних психологічних досліджень у галузі освіти. В останній час вагомим феноменом в освіті стали процеси зародження та динамічний розвиток когнітивної науки, яка обґрунтовує і досліджує інноваційні підходи до вивчення інтелекту особистості та відкриває перед ним закономірності процесів пізнання оточуючого світу.

У процесі навчання економіки організація освітнього процесу має спиратись на когнітивну науку і завдяки цьому оптимізувати цей процес. Серед важливих завдань когнітивної науки, зокрема, когнітивної психології, є мовлення, навчання, пам'ять, сприйняття, увага, мислення. Урахування цього аспекту педагогами дозволить зробити процес навчання економіки більш ефективним та успішним.

Потреба концептуальних змін шкільної освіти, зокрема, навчання економіки в школі, викликана темпами світових суспільних процесів. Актуальність оновлення і розвитку освіти в Україні зумовлена: а) формуванням інформаційного суспільства, в якому знання і соціальна відповідальність є головними чинниками життєдіяльності людини як творчої особистості, члена суспільства; б) глобалізацією міжнародних економічних та фінансових зв'язків; в) необхідністю пріоритетного розвитку в суспільстві і державі гуманістичних, соціально орієнтованих, загальнолюдських моральних норм і цінностей; г) виробленням прогностичних знань для своєчасного прийняття та реалізації соціально відповідальних рішень, що сприятимуть розвитку як особистості, так і суспільства загалом; д) потребами самої економічної освіти як загальної, так і шкільної у визначенні нових методів, принципів і механізмів побудови системи освіти в Україні, шляхів практичної переорієнтації економічної освіти, у вивченні, творчому осмисленні новітніх тенденцій загального розвитку освіти, обґрунтованого поєднання зарубіжних технологій із досягненнями національної освіти в процесах інтеграції у світовий та європейський простір.

Завдання навчання економіки — це формування і використання економічних знань для становлення творчої особистості, підвищення якості життя.

Закон «Про освіту» наголошує, що метою повної загальної середньої освіти є різнобічний розвиток, виховання і соціалізація особистості, яка усвідомлює себе громадянином України. Реалізація цієї мети забезпечує формування ключових компетентностей, необхідних кожній сучасній людині для її успішної життєдіяльності, здатності до соціальної

комунікації та активності, життя у громадянському суспільстві, володіння навичками підприємницької діяльності. Досягнення цієї мети значною мірою залежить від рівня економічної освіти, яка є важливим елементом шкільної соціалізації.

Досвід розвинутих країн свідчить: економічна освіта допомагає молодим людям забезпечити виконання ними основних громадських функцій. З року в рік дедалі більшого значення й поширення при викладанні економіки набуває аналіз економічних проблем, їх практичне вирішення, використання новітніх інформаційних технологій, різноманітних тренінгів, командних ігор тощо.

Завданням економічної освіти є: створення умов для самореалізації особистості як економічно активного члена суспільства, здатного свідомо долучатися до економічного життя країни; формування свідомості членів суспільства на основі системного економічного мислення, що створює для них можливості опановувати знання, уміння та навички економічної діяльності.

Важливі завдання і шкільної економічної освіти, а саме: а) дати не тільки якісні знання, але й передбачити освоєння учнями умінь економічної діяльності, тобто діяльності в ситуації вибору; б) ознайомити з основами знань про сучасну економіку, принципами і закономірностями її функціонування і розвитку; в) формувати усвідомлену громадянську економічну поведінку, осмислення свого індивідуального економічного потенціалу; г) розвивати інтерес до проблем економіки, постійну потребу в економічних знаннях; д) прагнути до цивілізованого підприємництва, що має стати засобом соціального захисту; е) полегшити вирішення проблеми зайнятості молодих людей, їх адаптації до ринку.

Економічна освіта важлива для учня не тільки з інформативної точки зору. Вона дає основу для розуміння ролі й прав людини у суспільстві, виховує раціональні ціннісні норми. Економічні знання цілеспрямовано впливають і на особистісний розвиток школярів. Знайомлячись із ринковою економікою, учень дізнається, що одним з елементів ринку є ділова етика, підрич якої завдає шкоди ефективності економіки в цілому.

Процес шкільної економічної освіти не зводиться тільки до економічних знань. Суть економічного навчання і виховання полягає у надбанні навичок економічного мислення, виробленні самодисципліни, усвідомленні необхідності самоорганізації. Суть у тому, щоб розвинути здатність самовираження особистості, пробудити прагнення до раціоналізму в роботі, винахідливості, вибору оптимального варіанта у вирішенні со-

ціально-економічних завдань, і отримати при цьому найбільший ефект при найменших витратах.

У процесі вивчення економіки та курсів за вибором у гімназії та ліцеї в учнів мають формуватись елементи економічної культури.

Складовою економічної діяльності є економічна культура, яка визначає ступінь розвитку економіки, темпи економічного зростання; відображає повноту використання економічних законів, ступінь їх реалізації; виступає якісною характеристикою участі особистості у житті суспільства, рівня її економічних знань і умінь господарювання, розвитку економічної свідомості та мислення. Така культура втілює результат діяльності особистості в економічному середовищі.

Економічна, інтелектуальна та духовна культура нерозривно пов'язані між собою і залежать від умов та характеру людської діяльності. Продукти інтелекту орієнтовані на суб'єкта та являють собою феномени культури. Духовна культура, що виражає прагнення людини, являє те середовище, в якому існує, функціонує і розвивається культура інтелектуальна. Вони є передумовою формування у людей економічної культури, оскільки ринкові перетворення в Україні вимагають нових якостей у головного елемента продуктивних сил — людини.

Встановлено, що економічна культура формується через систему економічної освіти, що дає змогу підвищити професійний і моральний рівень учнів, а потім підприємців для забезпечення ефективної, якісної організаційної та управлінської діяльності. Початок формування економічної культури відбувається зі шкільного віку школярів.

Важливим аспектом економічної освіти в гімназії та ліцеї є формування підприємницької компетентності учнів. Підприємницька компетентність, поряд із такими компетентностями, як-от: уміння вчитися, спілкуватися державною, рідною та іноземними мовами, математична і базові компетентності в галузі природознавства і техніки, інформаційно-комунікаційна, соціальна, громадська, загальнокультурна, здоров'язбережувальна у своїй сукупності складають комплекс ключових компетентностей особистості.

З точки зору практичної психології, підприємницька компетентність — це особистісна якість, здібність, модель поведінки, що необхідні для успішного вирішення певних бізнес-завдань та досягнення високих результатів у підприємницькій діяльності.

У Європейській довідковій системі (Key Competences for Lifelong. A European Reference Framework) підприємницька компетентність трактується як здатність особистості втілювати ідеї у сферу економічного

життя, як інтегрована якість, що базується на креативності, творчості, інноваційності, здатності до ризику, а також спроможності планувати та організовувати підприємницьку діяльність.

Підприємницьку компетентність пов'язують із спроможністю володіти засобами, що дають особистості можливість ефективно організувати особисту та колективну підприємницьку діяльність.

Наявність підприємницької компетентності дає змогу особистості учня знаходити та застосовувати оптимальне поєднання ресурсів у процесі виробництва, створювати і впроваджувати в економічне життя суспільства інновації. Успіх підприємницької діяльності пов'язаний із самоорганізованістю, діловими та особистісними якостями особистості. Важливими є лідерські якості, уміння розв'язувати конфліктні ситуації, приймати рішення в умовах невизначеності, працювати у команді, стимулювати й мотивувати зусилля працівників.

Особистісний компонент підприємницької компетентності представлений сукупністю ділових, організаторських та моральних якостей особистості, отже учнів гімназії і ліцею.

Підприємницька компетентність — це інтегральна психологічна якість особистості учня, яка проявляється у мотивованій здатності до творчого пошуку та реалізації нових економічних ідей та дає змогу вирішувати різноманітні проблеми в повсякденному житті.

Формування в учнів підприємницької компетентності розпочинається в гімназії та ліцеї і продовжується під впливом неперервної економічної освіти.

Внутрішня структура підприємницької компетентності учня, містить мотиваційно-ціннісний, когнітивний, діяльнісний та емоційно-вольовий компоненти, які тісно пов'язані між собою.

Сучасні складні економічні процеси потребують від особистості учня для адаптації у сьогоденному соціумі, перш за все формування і активізації критичного мислення. Критичне мислення — це здатність особистості учня усвідомлювати власну, особисту позицію з того чи іншого питання та приводу, зокрема, на заняттях економіки.

Для критичного мислення учнів характерне уміння знаходити нові ідеї, аналізувати та оцінювати їх, приймати ретельно продумані, зважені рішення щодо конкретних суджень та дій.

Це нестандартне мислення, що дозволяє особистості учня побачити і оцінити пріоритети, альтернативи, визначити достовірність, доцільність фактів, явищ, подій та способів усунення, корекції особистих помилок допущених в процесі власного мислення.

Розвиток критичного мислення в учнів має таку основу: уміння аналізувати, порівнювати, синтезувати, ставити запитання, обґрунтовувати узагальнення і висновки.

Теорія і практика сучасної шкільної освіти доводять, що критичне мислення можна розвивати за допомогою спеціальних методів навчання, які можуть бути застосовані в різному віці школярів.

Педагог гімназії або ліцею під час навчання має враховувати такі етапи формування критичного мислення:

- мотивувати особистість завжди працювати над своїм критичним мисленням;

- ставити вірні запитання, що допоможуть визначити, чи потрібна зараз ця інформація, чи є вона достовірною, достатньою для прийняття рішення чи вибору дії, яка мета тих, хто надає інформацію;
- знаходити і формувати вирішення життєвих проблем від найпростіших — до найскладніших та оцінювати прийняті рішення, особливо в економічній сфері;
- аргументувати прийняте рішення, свою позицію, усвідомлювати, чому і як ця позиція виникла.

Економічна освіта в гімназії та ліцеї передбачає також розвиток емоційного інтелекту, який відіграє значну роль у формуванні конкурентоспроможності учня у майбутньому самостійному житті. Основними функціями емоційного інтелекту є:

інтерпретативна функція, що дозволяє людині продуктивно здійснювати розшифрування емоційної інформації, накопиченню та систематизації знань, формуванню власного емоційного досвіду в економічній діяльності, підприємстві;

регулятивна функція сприяє стану емоційної комфортності та забезпечує адекватність зовнішнього вираження емоцій людини під час економічної, підприємницької діяльності;

адаптивна та стресозахисна функції полягають в актуалізації та стимулюванні психічних резервів людини в ускладнених життєвих ситуаціях під час організації економічної діяльності, підприємницької активності;

активізуюча функція — забезпечує гнучку спроможність до конгруентності у спілкуванні особистості як лідера, що навчається керувати.

Важливою темою курсу за вибором може бути «формування підприємливості, підприємницького хисту». Підприємницький хист (підприємливість) може бути вродженим в учня (10%), а в основному таку якість необхідно формувати, розвивати. Підприємницький хист є економічним ресурсом, який дозволяє поєднати та ефективно організувати три

інші економічні ресурси: працю, землю, капітал. Підприємливість — це здатність людини успішно вирішувати господарські завдання, її організаторські та управлінські навички, здібність передбачати розвиток подій та ухвалювати відповідальні рішення у сфері економіки у практичній діяльності, господарюванні. Курси за вибором з цієї теми допоможуть учням гімназії та ліцею підготуватись до підприємницької діяльності. Їх зміст формується в залежності від рівня знань та умінь учнів, а також від запиту з їхнього боку на таку підготовку.

Першочерговим та головним у навчанні економіки та курсів за вибором в гімназіях та ліцеях є вибір учнів, які спроможні критично мислити, зробити свідомий вибір, бути суб'єктом своєї життєдіяльності — особистостей, що здатні самоактуалізуватися. Під час відбору творчих, активних учнів, які можуть у майбутньому стати лідерами економіки та соціального життя, великого значення в гімназії та ліцеї необхідно надавати спрямованості особистості. Ця інтегральна характеристика визначається особливостями смислової та цільової сфер людини, яка лежить в основі побудови актуальної поведінки та життєвого самовизначення. Спрямованість особистості є поряд з емоційною сферою, однією з головних характеристик, що дає змогу визначити, як склалися стосунки учня в соціумі у минулому, та яка перспектива і план цих взаємин закладені на майбутнє [14].

Спрямованість особистості учня визначається системою головних характеристик, що включає елементи емоційно-ціннісного ставлення до дійсності, просторово-часової орієнтації та систему значущих цілей індивіда. Психодіагностика з метою подальшого професійно-економічного спрямування в гімназії та ліцеї враховує такі показники особистості учнів, як характер емоційно-вольової позиції, домінуючий емоційний стан у переживанні актуальної життєвої ситуації та ставлення до своєї перспективи, структуру провідних мотивів, систему ціннісних орієнтацій та життєвих цілей, характер активності у взаємодії з середовищем життєдіяльності та підприємницький хист.

Важливим критерієм є рівень розвитку активності як суб'єктного потенціалу особистості. До уваги необхідно брати характер активності, що полягає у здатності підлітком долати критичні ситуації в різних сферах життєдіяльності: стресостійкість (фізична сфера), толерантність до фрустрацій (соціальна сфера), здатність конструктивно розв'язувати пізнавальні та перцептивні конфлікти (пізнавальна сфера), творчо долати кризи (психологічна сфера).

Наступна група критеріїв стосується потенціалу успішності виконання предметної діяльності. Згідно досліджень В.М. Русалова — темперамент це система формування поведінкових тенденцій: емоційна стійкість, діяльнісний темп, предметна ергічність, соціальна пластичність та соціальна емоційність.

Третя група критеріїв характеризує ступінь усвідомлення самоконтролю в ситуаціях напруженої діяльності: параметри когнітивного простору; продуктивність уваги; втомлюваність (показник енергетичного потенціалу організму, його здатність до напруженої діяльності).

Для вивчення курсів за вибором економічного спрямування необхідно надати значення інтелектуальній активності особистості, зокрема таким її показникам, як особливість організації індивідуального досвіду (рівень сформованості понятійних структур, тип репрезентації подій, своєрідність індивідуальної бази знань), інтелектуальна ефективність, індивідуальна своєрідність інтелектуальної діяльності, креативність. Вагомими критеріями рівня інтелектуального розвитку при цьому виступають: міра різноманітності та складності порівняльно-смыслові сфери свідомості (високий рівень сформованості понятійних структур, переважання категорійно-об'єктивної «картини світу», здатність встановлювати складні смислові зв'язки між поняттями) та міра виразності компенсаторних характеристик (гнучкості, рефлексивності та ін.). Учні з високим рівнем інтелектуальної активності, як правило, мають вищий рівень емоційної стабільності, соціального інтелекту. Це підтверджує положення про роль інтелекту як важливого чинника адаптації особистості. Інтелект зберігає своє адаптаційне значення і в умовах пристосування до нових економічних умов, до суперечностей і змін сучасного життя.

Інтелект сприяє конструктивному перетворенню, вдосконаленню навколишнього світу, а з іншого боку спрямовується на внутрішній світ особистості і безпосередньо організовує його адаптацію, реабілітацію в цих умовах.

У процесі відбору учнів для навчання курсів за вибором економічного спрямування, окрім діагностики інтелектуальної активності, визначаємо соціальний інтелект підлітків. Це зумовлено тим, що економісту-менеджеру не меншою мірою, аніж аналітичність мислення, потрібний і соціальний інтелект. Професійна діяльність економіста передбачає вміння ефективної соціальної взаємодії: розуміти і правильно інтерпретувати почуття інших людей, ставити себе на місце інших, створювати завдяки засобам спілкування атмосферу, яка найбільше сприяє успіхові. При цьому першочергове значення надається сприйнятливості почуттів ін-

ших людей. Без цього неможливо створити відповідний клімат у колективі, який сприятиме економічному успіху як окремого підприємства, так і держави в цілому. Ми використовуємо такі методи дослідження соціального інтелекту, як ділова гра з включенням до її сценарію конфліктних ситуацій, проєктивне інтерв'ю.

Таким чином, можна окреслити перелік якостей, здібностей, які беруть до уваги під час підготовки учнів до навчання курсів за вибором економічного спрямування в гімназіях та ліцеях.

1. Інтелектуальна сфера: високий ступінь концентрації, швидкість переключення уваги; критичний розум: сприятливість до невідповідностей, суперечностей, здатність до висування та критичного аналізу гіпотез, до постановки гострих питань, здатність розробляти ідеї в ході інтенсивної розумової праці, почуття сумніву в абсолютній правильності та повноті існуючих знань; аналітичний розум: прозорливість у пошуках проблем, здатність ставити запитання там, де іншим все зрозуміло, здатність до аналізу, синтезу; креативність: оригінальність як здатність продукувати віддалені асоціації, незвичайні відповіді, семантична гнучкість як здатність виділяти функції об'єктів і прогнозувати їх нове застосування, образна адаптаційна гнучкість як здатність змінювати форму стимулу так, щоб побачити в ньому нові можливості; нестандартність мислення.
2. Психофізичні якості: властивості нервової системи: рухомість, пластичність, які забезпечують гнучку, швидку перебудову поведінки та діяльності; працездатність нервової системи, тобто сила процесів збудження і гальмування, яка необхідна для здійснення тривалого процесу досягнення результату діяльності; емоційність як рефлекторний процес, який підкріплює досягнення результату, забезпечує зворотний зв'язок у всій системі прояву поведінки та діяльності й значною мірою залежить від урівноваженості процесів збудження і гальмування.
3. Соціальний інтелект: комунікативність, товариськість, здатність до ведення усного діалогу, вивчення людей, взаємодії в колективі, організації діяльності (лідерські якості), емпатія.
4. Спрямованість особистості: високий рівень потреби в досягненнях; пізнавальна спрямованість: потреба в розширенні світогляду, орієнтація на пошук нових ідей, фактів, схильність до аналізу, формування власної думки, прагнення дійти до суті процесів, охопити їх системно; творча спрямованість: потреба у творчій активності, орієнтація на безперервний творчий пошук, схильність до прогнозу-

вання і творчого оволодіння майбутнім, прагнення до постійного оновлення, вдосконалення; гуманістична спрямованість [5; 11].

Розвиток підприємливості у старшокласників у гімназіях та ліцеях в умовах інтеграції українського суспільства та економіки у європейський простір є одним з головних питань системи освіти. Формування здатності до підприємливості учнів забезпечить їх необхідними економічними знаннями, уміннями та навичками, що важливі для побудови особистісної життєвої траєкторії, озброїть необхідними компетентностями для вибору майбутньої професії, становлення особистості в умовах ринкової економіки, вибору шляхів побудови майбутньої кар'єри, успішного підприємництва.

Спільна рамка ключових компетентностей розроблена для освітян та всіх, хто навчається, з метою сприяння національним реформам у країнах та обміну інформацією між країнами з метою досягнення узгодженості та підтримки такої сфери, як працевлаштування.

Підприємницька компетентність визначена як відчуття ініціативи та підприємливості. Починаючи з 2015 р. стало поширеним визначення «підприємницька компетентність», що й лягло в основу створення Європейської рамки підприємницької компетентності (ЄРПК).

Що таке підприємливість? Підприємливість (англ., entrepreneurship) — це багатовимірне поняття, що стосується різних контекстів особистісної, економічної й організаційної діяльності та пов'язане з творчим, інноваційним підходом до організації діяльності. Стосовно особистості підприємливість тісно зв'язана з мотивацією та здатністю людини, її незалежністю у визначенні потенційних можливостей та досягненні їх для вироблення нових цінностей або отримання економічного успіху. Підприємливість передбачає творчий підхід, реалізацію його в умовах ринкової економіки для змін задля створення нових ринків, вміння перетворювати ідеї на успішні проекти, що вимагає здатність поєднувати творчість з інноваціями та менеджментом, здатність адаптуватись до тенденцій у бізнесі на всіх етапах свого життєвого циклу. Підприємливою є та людина, яка вміє робити вибір, зокрема в бізнес-ідеях та втілювати ці ідеї у стратегічні рішення впродовж життя. Підприємницька поведінка передбачає готовність та вміння йти на ризики особисто та в межах організації.

Підприємливість містить такі основні складові:

- здатність продукувати ідеї, що можуть нести навчальний зміст;
- капітал для втілення ідей, який може бути успадкованим або набутим в умовах ринку.

Щоб навчитись того, як здобути капітал, необхідно усвідомлювати також й те, як визначити потенційних інвесторів, як потрібно «продати» їм ідею. Таких вмінь можна набути, навчаючись в інших підприємців:

- здатність протистояти ризикам, готовність ризикнути містить знання того, як управляти ризиками, як протистояти їм, коли вони виникають, що також можливо набути з досвіду інших;
- здатність накопичувати фактори виробництва в ефективний спосіб, який вимагає від особи організаційних навичок, що можна набути у процесі організованого навчання та соціалізації.

Підприємницька компетентність (відчуття ініціативи та підприємливості). Визначення понять. Чому важлива підприємницька освіта?

Підприємництво розкриває особистий потенціал, сприяє розвитку вмінь здійснювати вибір, дотриманню безпеки, рівню незалежності, багатоманітності завдань, спонукає підтримці інтересу до власної зайнятості.

Підприємницька освіта важлива для прискорення соціального та економічного згуртування тих регіонів країни, що потребують розвитку, для стимулювання економічної активності та створення нових робочих місць, для інтеграції людей в отриманні робочих місць. Підприємницька освіта також сприяє створенню робочих місць та загальному добробуту, конкурентоздатності, утворенню нових видів бізнесу, прискорює продуктивність.

Підприємці є рушіями економічного ринку, їх досягнення направлені на розвиток благополуччя суспільства, а саме: надають суспільству блага, робочі місця та різноманітність вибору для споживачів. Зростання суспільних очікувань від підприємців стосовно внеску бізнесу в життя суспільства навколишнього середовища спричинило те, що великі підприємства започаткували систему соціальної корпоративної відповідальності, що передбачає волонтерську інтеграцію соціальних та дружніх до навколишнього середовища ініціатив щодо відповідального бізнесу та виробництва, їх взаємодію з суспільством та визнання того, що відповідальний бізнес може принести успіх. Відповідальна поведінка підприємців включає, наприклад, екологічно ефективне виробництво, що враховує інтереси споживачів.

Європейська рамка підприємницької компетентності (ЄРПК) надає таке визначення цьому поняттю: «індивідуальна здатність перетворювати ідеї на дію», що включає творчість, інноваційність, ризикованість, а також здатність планувати та керувати проектами для досягнення поставлених цілей; містить обізнаність з етичними цінностями та підтримує керування процесами.

При цьому підкреслюється трансверсальний характер підприємницької компетентності. Це означає, що її можливо досягнути через усі сфери життя та навчання. Вона стосується їх усіх, зокрема, постійно накопичуючи та здійснюючи особистісний розвиток, беручи активну участь у житті суспільства через входження на ринок праці як робітник або самозайнята особа, а також шляхом започаткування культурних, соціальних або комерційних угод/справ.

Європейська рамка підприємницької компетентності (ЄРПК) (EntreComp, Entrepreneurship Competence Framework).

8 червня 2016 року було розроблено Європейську рамку підприємницької компетентності (ЄРПК), прийняту країнами Європи та Європейським Союзом, і яка може бути орієнтиром для фахівців у галузі реформування навчальних програм та систем кваліфікацій. Скорочена назва цієї рамки в міжнародних документах — EntreComp.

ЄРПК побудована на основі більш широкого поняття підприємливості, що торкається створення культурних, соціальних та економічних цінностей. Зокрема, структура охоплює різні типи підприємництва: соціальне підприємництво, зелене підприємництво та цифрове підприємництво.

Роль курсів за вибором економічного спрямування для професійного становлення особистості в гімназії та ліцеї.

Курси за вибором відіграють важливу роль в системі шкільного навчання. Це обов'язкові предмети за вибором учня, які підкріплюють обраний профіль. На відміну від факультативних курсів, курси за вибором обов'язкові для відвідування.

Метою вивчення курсів за вибором є орієнтація учнів на індивідуалізацію навчання і соціалізацію; на підготовку до усвідомленого і відповідального вибору сфери майбутньої професійної діяльності. Учні гімназій і ліцеїв мають можливість обрати індивідуальну освітню траєкторію за власним уподобанням та здібностями.

Головними завданнями курсів за вибором економічного спрямування в гімназії та ліцеї є:

- сприяння у самовизначенні учнів у виборі подальшої професійної діяльності;
- створення позитивної мотивації навчання на обраному профілі;
- ознайомлення учнів з основними видами діяльності обраного профілю;
- активізація пізнавальної діяльності учнів;
- підвищення інформаційної та комунікативної компетентності учнів гімназій та ліцеїв.

Сучасні курси за вибором виконують три основних функції:

1. розвивають зміст одного з базових навчальних предметів, вивчення якого здійснюється на мінімальному базовому рівні, що дозволяє підтримувати вивчення суміжних предметів на профільному рівні чи одержувати додаткову освіту для участі в зовнішньому незалежному оцінюванні з обраного предмета на профільному рівні;
2. «надбудови» профільного курсу, вивчення основних профільних предметів на належному рівні за рахунок насичення профільного курсу додатковим змістом, який поглиблює і розширює знання з основних предметів;
3. мають здатність задовольнити пізнавальні інтереси в різних сферах діяльності людини.

Курси за вибором та обсягом короткотермінові (від 9 до 17 годин; 36 годин).

Курси за вибором поділяються на два основних види: а) предметно-орієнтовані, які дають можливість учням реалізувати власні пізнавальні інтереси в обраній освітній області та формують вміння та способи діяльності для практично важливих завдань (навчальна практика, проектна технологія, дослідницька діяльність); б) міжпредметні, завдання яких полягає у створенні умов для формування індивідуальної освітньої траєкторії розвитку професійних інтересів учнів, підтримують їх мотивацію, тим самим сприяють внутрішньо профільній спеціалізації.

Зміст програм предметно-орієнтованих елективних курсів містить у собі поглиблене вивчення окремих тем базових загальноосвітніх програм і забезпечує підвищений (поглиблений) рівень вивчення того чи іншого навчального предмета.

Предметно-орієнтовані курси за вибором поділяються на декілька груп:

- курси підвищеного рівня, спрямовані на поглиблення навчального предмета. Такий курс за вибором дозволяє вивчити окремий навчальний предмет не на профільному, а на поглибленому рівні. У такому випадку всі розділи курсу поглиблюються рівномірно:
- курси, де поглиблено вивчаються окремі розділи основного курсу, що є обов'язковими в програмі даного предмета;
- курси, де поглиблено вивчаються окремі розділи основного курсу, які не входять в обов'язкову програму даного предмета;

- прикладні курси, мета яких познайомити учнів з важливими шляхами і методами використання знань на практиці, розвивати їх інтересу до сучасної техніки та виробництва;
- курси вивчення методів пізнання природи;
- курси історії предмета, що входить чи не входить в навчальний план (історія фізики, біології, хімії, географічних відкриттів, історія астрономії, техніки, релігії тощо);
- курси вивчення методів розв'язування задач (математичних, фізичних, хімічних, біологічних та ін.), складання та розв'язування задач на основі фізичного, хімічного, біологічного експериментів.

Зміст програм міжпредметних курсів виходить за межі традиційних навчальних предметів. Вони знайомлять учнів з комплексними проблемами і завданнями, які потребують синтезу знань з різних предметів, методами їх розробок в різних професійних сферах, сприяють професійній орієнтації, усвідомленню можливостей і способів реалізації життєвих планів.

У процесі відбору змісту необхідно з'ясувати: які закони, теорії, ідеї, принципи, поняття, уміння, навички, види учнівської діяльності пропонуються для засвоєння, яким чином навчальний матеріал буде сприяти внутрішньо профільній спеціалізації навчання і формуванню профільних умінь і навичок; для яких саме професій, галузей діяльності потрібен відібраний зміст, що учні мають попередньо знати та вміти перед вивченням курсу за вибором.

Надалі ми зосередимось саме на міжпредметних курсах за вибором, де поєднуюватимуться знання з психології, соціології, соціоніки, менеджменту, психології управління, психології особистості тощо. Пропонуємо варіанти курсів за вибором для учнів гімназій та ліцеїв у залежності від індивідуальних особливостей.

Курс за вибором «Розвиток стресостійкості та емоційного інтелекту»

Про необхідність вивчення курсу свідчать такі результати психодіагностики та тестування: часті перепади настрою, утруднення контакту з ровесниками та дорослими, тривалі хвилювання через певні труднощі, що виникають у навчанні, справах, схильність до частих образ у спілкуванні, утруднення контактування, замкнутість, апатичність та схильність до відмови висловлювати свої побажання тощо.

Педагог разом з психологом має підібрати для учнів ефективні та дієві для виявленого типу мислення методи, засоби, прийоми, що дозволяють за оптимальний термін нівелювати факти, що провокують: пси-

хологічні та інтелектуальні проблеми, навчити правильно та ефективно трансформувати негативні, деструктивні емоції, спрямовувати звільнений внутрішній особистісний ресурс на розвиток внутрішніх і творчих можливостей та реалізовувати самовираження та самореалізації.

Результат:

- стійкість до стресу та непередбачуваних ситуацій;
- сформовані навички екологічного вивільнення від переживань та негативних емоцій;
- уміння визначати та диференціювати власні емоції та емоції оточуючих;
- зростання емпатії;
- екологічна трансформація негативних емоцій та позбавлення від них;
- уміння трансформувати власний страх, злість і образи в почуття перемоги та творчості.

Курс за вибором «Розвиток критичного мислення»

Навчання даного курсу спрямоване на розвиток здібностей учнів аналізувати будь-яку інформацію і сприймати її критично, об'єктивно, формування уміння висловлювати незалежну від сторонніх думок оцінку, подій і явищ, що відбуваються, уміти самостійно формувати і висловлювати власні думки та бути готовим не піддаватись негативно-му впливу оточуючих.

Результат навчання курсу:

- навички самостійно знаходити найефективніше, найкраще рішення проблеми;
- уміння відокремлювати і відсікати зайву необ'єктивну інформацію;
- уміння швидко зрозуміти суть проблеми;
- здатність швидко відрізнити об'єктивну та необ'єктивну інформацію;
- уміння осмислити і бачити переваги та недоліки різних рішень;
- розвиток уміння концентрувати увагу, здатність глибоко аналізувати деталі проблеми;
- формування практичності, об'єктивності;
- становлення почуття міри, дистанції, толерантності;
- уміння розраховувати і цінувати час, як особистий, так і своїх, товаришів, знайомих.

Курс за вибором «Розвиток системного мислення»

Навчання спрямовано на розвиток в учнів масштабного цілісного бачення картини світу та на формування уміння виявляти причинно-наслідкові зв'язки.

Результати навчання курсу.

- уміння бачити системні взаємозв'язки між окремими елементами та поєднувати їх в єдину систему;
- уміння зрозуміти, усвідомити мету, завдання та переваги функціонування аналізованої системи;
- уміння швидко і легко знаходити вирішення однієї і тієї ж проблеми великою кількістю способів;
- уміння бачити картину світу достатньо широко і відповідно діяти;
- уміння ефективно і швидко вирішувати проблеми, що виникають, та ліквідувати їх на етапі появи;
- уміти здійснювати прогноз майбутніх подій, виходячи з розуміння як і які фактори впливають та результати;
- завжди адекватно, правильно і точно сприймати всі події, що відбуваються в соціумі, природі тощо.

Типи мислення та їх вплив на поведінку особистості і подальшому професійну діяльність. Дослідники виділяють різні типи мислення, які впливають на схильність особистості до різних видів навчальної, професійної та іншої діяльності. У кожної людини домінує певний тип мислення з дитинства. Готуючи учня до підприємницької діяльності, управління підприємством, педагоги та психологи гімназії, ліцею повинні допомогти визначити у кожного учня його ведучий (основний) тип мислення для подальшого врахування у виборі схильності, професійного спрямування. Р. С. Немов виділяє такі види мислення: практичне та теоретичне, у свою чергу теоретичне поділяється на понятійне та образне, а практичне — на наочно-образне та наочно-дієве [10]. Ці види мислення лягають в основу вибору курсу учнями, зокрема, гімназій та ліцеїв. В цьому їм допоможуть психологи та педагоги.

Роль курсів за вибором економічного спрямування у формуванні підприємницької компетентності учнів в гімназії та ліцеї. Науковцями та педагогами-дослідниками останнім часом розроблені програми та курси за вибором економічного спрямування, що відіграють позитивну роль у підготовці учнів гімназій та ліцеїв до активної самостійної діяльності в галузі економіки, підприємництва тощо. Серед тем основну увагу приділено змісту, формам і чинникам виробництва, актуальним питанням організації та економіки підприємницької діяльності, можли-

востям реалізації власних економічних інтересів, вибору способів організації виробництва, ефективності використання виробничого потенціалу, зокрема, найважливішим проблемам виробництва — зменшенню витрат. Вивчення тем спрямовано на розкриття економічних процесів і закономірностей, пов'язаних із повсякденним життям окремої сім'ї, людини чи місця її роботи, на комплексний аналіз взаємозалежностей між складовими економічного кругообігу «домогосподарства — підприємства». Це дає змогу навчитись робити вибір, результатом якого може бути збільшення власних доходів та створює умови для реалізації власної ініціативи [3, с. 4-5].

Навчання курсів за вибором економічного спрямування сприяє формуванню когнітивного компоненту підприємницької компетентності учнів. Наприклад, до розгляду можуть бути обрані такі важливі теми за програмою **курсу за вибором «Економіка» для 9 класу**:

- підприємництво та його суть (підприємець та його риси; підприємництво як особливий чинник виробництва; свобода вибору підприємницької діяльності);
- підприємництво та його функції; чинники, що визначають розміри підприємства; види підприємств за формою власності;
- форми організації бізнесу: одноосібні володіння, товариство (партнерство);
- гроші; види грошей в обігу; попит на гроші та пропозиції грошей;
- інвестиції; види інвестицій; доходи від інвестицій [3, с. 59-60].

У формуванні підприємницької компетентності учнів гімназій та ліцеїв важливу роль може відігравати навчання за **програмою курсу за вибором «Основи підприємницької діяльності»**. Основні завдання курсу мають бути:

- засвоєння правових, організаційних, економічних, соціально-психологічних знань які створюють основу підприємницької діяльності;
- розвиток емоційного інтелекту, розвиток економічного мислення, формування стійких професійних інтересів, необхідних при виборі майбутньої професії;
- формування якостей особистості підприємця (ініціативність, винахідливість, креативне ставлення до роботи, пошук нових підходів, методів організації підприємницької діяльності).

Така програма може бути розрахована, наприклад, на 17 годин, з них 13 годин відводиться на виконання практичних робіт, решта на теоретичне навчання. Спочатку вивчають принципи економіки та розвитку

бізнесу. На практичних заняттях учні розв'язують завдання, що можуть виникнути у підприємця: як зареєструвати власний бізнес, створити рекламу; які існують податки, як розв'язувати конфлікти. Навчання за програмою курсу за вибором передбачає виконання учнями практичних робіт, наближених до реального життя, відзначення оригінальних ідей учнів, а також обговорення недоліків окремих робіт, розв'язування творчих, цікавих завдань, проходження тестів, опитувальників.

Актуальним і корисним може бути навчання за програмою **курсу за вибором «Основи менеджменту» (11 кл.)**. Головними є такі теми:

- менеджмент у підприємницькій діяльності;
- підприємництво і менеджмент;
- необхідність наукового підходу до управління підприємством;
- підприємець і менеджер: подібність та відмінність функцій, складання власного бізнес-плану [4, с. 33-35].

**Для підвищення ефективності реалізації завдань
факультативних курсів та курсів за вибором
педагога можуть скористатись підручником
«Основи підприємницької діяльності».**

Під час навчання за програмами курсів за вибором формування підприємницької компетентності учнів гімназій та ліцеїв відбувається у декілька етапів, які, по-перше, мають бути пов'язаними з послідовністю формування психологічних особливостей відповідного віку учнів досвіду діяльності в економічній сфері життя суспільства; по-друге, відтворювати хід економічної освіти:

- актуалізація мінімально необхідного досвіду діяльності учнів в економічній сфері життя людини;
- мотивація навчання (усвідомлення учнем цілей і завдань підприємницької діяльності);
- самоаналіз отриманих результатів та співвіднесення отриманих результатів з передбачуваними;
- опанування теоретичного і практичного навчально-інформаційних блоків з питань підприємницької діяльності в економічній сфері суспільного життя.

При відборі учнів для навчання курсів можна використати тести діагностики здібностей.

Тест на виявлення організаторських здібностей

Організаторські здібності зазвичай пов'язуються з умінням впливати на людей, умінням оперативно розбиратися в складних ситуаціях

та ефективно вирішувати їх, прагненням виявляти ініціативу і брати на себе відповідальність.

Запропонована методика дає можливість більш глибоко розібратися в структурі організаторських здібностей і одночасно виявити рівень оволодіння ними. Перед Вами 20 питань, що вимагають однозначної відповіді «так чи «ні».

1. Вам часто вдається переконати своїх друзів чи колег на користь Вашої думки?
2. Ви часто опиняєтесь в таких ситуаціях, що викликають затруднення щодо їх вирішення?
3. Чи дає Вам задоволення громадська робота?
4. Ви зазвичай легко відступаєте від своїх планів і намірів?
5. Ви любите придумувати чи організовувати з оточуючими ігри, змагання, розваги?
6. Ви часто відкладаєте на завтра те, що можна зробити сьогодні?
7. Ви зазвичай прагнете до того, щоб оточуючі діяли відповідно до Ваших думок чи порад?
8. У Вас рідко бувають конфлікти з друзями, навіть якщо вони порушують свої зобов'язання?
9. Ви часто у своєму оточенні берете на себе ініціативу при ухваленні рішення?
10. Нова обстановка чи нові обставини Вас спочатку можуть вибити зі звичної колії?
11. У Вас, як правило, виникає почуття гніву, коли що-небудь із задуманого не виходить?
12. Вас дратує, коли доводиться виступати в ролі посередника чи порадника?
13. На зборах Ви зазвичай активні?
14. Ви намагаєтесь уникати ситуації, коли потрібно доводити свою правоту?
15. Вас дратують доручення і прохання?
16. Як правило, Ви намагаєтесь поступатись друзям?
17. Ви зазвичай охоче берете на себе участь в організації свят, урочистостей?
18. Вас виводять із себе спізнення інших?
19. До Вас часто звертаються за порадою чи допомогою?
20. У Вас в основному виходить жити за принципом: «дав слово — тримай»?

Ключ:

«Так»: 1,3,5,7,9,11,13,17,18,19,20.

«Ні»: 2, 4, 6, 8,10,12,14,15,16.

Необхідно підрахувати суму збігів із ключем. Коефіцієнт оргздібностей дорівнює дробу, де чисельник — сума збігів із ключем, помножена на 100%, а знаменник — 20.

Критерії для висновків: до 40% — низький рівень організаторських здібностей, 40%—70% — середній рівень та понад 70% — високий рівень.

Дана методика може бути своєрідним орієнтиром для того, хто працює над розвитком своїх організаторських навичок і вмій.

Підприємницька компетентність в учнів гімназії та ліцею ефективно формується при умові проведення бізнес-тренінгів та лідерських, управлінських, корпоративних тренінгів. Тренінг М. Дичківська розглядає як систему діяльності по відпрацюванню певних алгоритмів навчально-пізнавальних дій і способів розв'язання типових задач у ході навчання (ділові ігри, тести, психологічні тренінги інтелектуального розвитку, розв'язання управлінських та інших задач) [9].

Дослідники пропонують реалізувати такі види тренінгів:

1. Тренінг лідерства (ведення перемовин, управління конфліктами, управлінський, командного розв'язання проблем, управління персоналом).
2. Професійний тренінг (бізнес-освіта, бізнес-тренінг, тренінг професійного продажу, маркетинг-тренінг, менеджмент).
3. Комунікативний тренінг (спілкування та розвиток, формування комунікативних вмій, розв'язання конфліктів, успішне ведення перемовин, міжособистісне спілкування, комунікаційний тренінг).
4. Соціально-психологічний тренінг, що зорієнтований на розвиток соціально-психологічних характеристик особистості підприємця.

Розроблений дослідниками тренінг-курс містить теми «Формула успіху особистості менеджера», «Комунікації в менеджменті», «Саморегуляція у професійній діяльності менеджера», «Розвиток лідерських якостей менеджера», «Презентація власного бренду» та інші. Вони сприяють формуванню підприємницької компетентності у тісному поєднанні з основними ключовими компетентностями: соціальною (продуктивно співпрацювати з різними партнерами в групі та команді, виконувати різні ролі і функції в колективі, проявляти ініціативу, підтримувати та керувати власними взаєминами з іншими); застосовувати технології трансформації та конструктивного розв'язання конфліктів, визначати мету комунікації, застосовувати ефективні стратегії індивідуальних та колективних

дій в економічній сфері суспільного життя), уміння вчитися (учень сам визначає мету власної підприємницької діяльності, усвідомлює способи майбутньої власної підприємницької діяльності та прагне її удосконалити шляхом самоконтролю та самооцінки), здоров'язберезливою (навички ефективного спілкування, співчуття, розв'язання конфліктів, поведінки в умовах тиску, погроз, дискримінації, спільної діяльності та співробітництва) [9].

Тренінгові заняття пропонують проводити за такою можливою схемою:

1. Вступна частина (створення сприятливого психологічного простору; засвоєння правил роботи групи; налагодження зворотного зв'язку у системах «учасник-група» та «група-учасник»; створення ситуації рефлексії).
2. Основна частина (оцінка рівня поінформованості щодо проблеми; актуалізація проблеми та конкретних завдань для її вирішення; надання інформації, засвоєння знань; тренувальні вправи; рефлексія підсумків щодо змісту роботи).
3. Завершальна частина (підбиття підсумків щодо процесу роботи; оцінка отриманого досвіду) [9].

Отже, курси за вибором економічного спрямування в гімназії та ліцеї дозволяють підготувати учнів до самостійної діяльності в сфері економіки, підприємництва, управління, сприяють формуванню у них особистісних якостей, необхідних для самореалізації, самоактуалізації в сучасному соціумі, досягати успіху, реалізувати особисті плани.

РОЗДІЛ II

МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ УЧНІВ СТАРШОЇ ШКОЛИ

Зміни, що відбуваються в житті нашого суспільства, торкнулись і освіти. Розпочато інтенсивний пошук нових шляхів організації навчально-виховного процесу в школі. Насамперед, це стосується виховання — однієї з головних функцій школи на сучасному етапі.

Сьогодні економіка відіграє вирішальну роль у зміні людського світогляду на глобальному й особистісному рівнях. Це навчальна дисципліна, яка вчить орієнтуватись у складних соціально-економічних процесах на боці споживача та виробника, держави й світового господарства. Глобалізація й загострення планетарних, соціально-економічних, природно-ресурсних та інших проблем підвищують роль і значення економічної освіти.

Економізація освіти пов'язана з усвідомленням учнями основних рис сучасної економіки у межах базової освіти, напрямів її структурної перебудови та шляхів подолання кризи і утвердження економічної незалежності.

Реалізація державних програм з економіки залежить від досвіду ринкового господарювання, змісту економічної освіти та серйозної організаційно-методичної перебудови навчального процесу в загальноосвітніх навчальних закладах, зважаючи на інтеграцію України в європейську спільноту.

Мета шкільної реформи — забезпечити перехід від школи лише засвоєння знань до школи життя, школи активної соціальної дії. Її можна досягти не тільки шляхом подальшого вдосконалення змісту, форм, методів і засобів навчання, скільки корінною зміною самої шкільної технології.

Реформа загальноосвітньої школи орієнтує освіту як на засвоєння учнями певної суми знань, такі на розвиток їх особистості, пізнавальних інтересів, креативних здібностей, соціалізації у суспільстві та активної адаптації на ринку праці. В зв'язку з цим гостро постала соціально-педагогічна необхідність підготувати випускника загальноосвітнього закладу для орієнтації в повсякденному житті.

У сучасних умовах розвитку суспільства та становлення ринкової економіки успіх кожної людини в Україні, а отже, і суспільства в цілому,

можливий лише в тому випадку, коли більша частина людей свідомо, виходячи з особистого досвіду та враховуючи властиві їй особливості, буде діяти відповідно до об'єктивно існуючих економічних закономірностей. Забезпечення майбутнього держави у нових ринкових умовах складають нові вимоги до підготовки молодого покоління до економічних взаємовідносин, що є можливим за умови вивчення теорії та практики формування економічних знань учнів у процесі навчання.

Сьогоднішній учень — завтрашній працівник народного господарства, озброєний елементами економічних знань, повинен уміти в різних ситуаціях приймати самостійні рішення, уміти робити вибір своєї позиції з точки зору економічного хазяїна країни. У зв'язку з цим необхідно певними завданнями ставити учнів у положення, коли вони повинні показати особисте відношення до проблеми, що виникла в народному господарстві.

Події останніх років, політична та економічна ситуація в країні свідчать, що багато цінностей, які вважались основними ще зовсім недавно, активно переглядаються і навіть спростовуються як кон'юнктурні в рамках історичного процесу. На тлі обезцінення загальноприйнятих раніше цінностей, розвіювання переконань почало зароджуватись нове філософське розуміння життя, новий світогляд. Для сучасного суспільства — це парадигма загальнолюдських цінностей і гуманізація як основна рушійна сила виховного процесу в сучасній школі, в тому числі і засобами шкільної економічної освіти.

Донедавна Україна входила до складу іншої держави, а її господарська спеціалізація формувалася за принципом доповнення до інших складових економіки кол. СРСР. Ефективність спеціалізації розглядалася під кутом зору радянської економіки в цілому. Тим часом з погляду інтересів України вона була не завжди доцільною. Так, на нашій території було створено потужний матеріало- та енергомісткий промисловий комплекс, хоча Україна є дефіцитною за енергоносіями.

Працемісткі галузі (особливо текстильна промисловість) були розвинуті недостатньо, що призводило до певного дисбалансу використання трудових ресурсів. Найкращі фахівці, їх науковий потенціал значною мірою були зайняті на підприємствах військово-промислового комплексу. Порівняно з високорозвинутими країнами, структура економіки застаріла: при надмірній перевазі матеріальних виробництв (металургія, важке машинобудування) бракує наукомістких галузей (електроніка тощо).

Через нераціональне розташування виробництва часто-густо постають складні екологічні проблеми. На даний час необхідно розосередити

промислове виробництво в екологічно напружених районах, перепрофілювати окремі підприємства, що забруднюють довкілля. У багатьох випадках багаторічне інтенсивне вичерпування деяких природних ресурсів України призвело до їхнього виснаження тож постала потреба принципово інакше ставитись до розміщення ресурсомісткого виробництва. Екологічні негаразди заважають використовувати повною мірою наш рекреаційний потенціал, особливо узбережжя морів.

Незважаючи на достатній природно-ресурсний потенціал, наявність значних виробничих потужностей, висококваліфікованих кадрів в усіх галузях народного господарства, Україна істотно відстає за найважливішими економічними показниками від багатьох розвинутих країн. Причини такого стану мають соціально-економічний характер.

Вихід України на світовий економічний простір вимагає ретельного врахування зовнішньоекономічних факторів. Необхідна структурна перебудова економіки країни відповідно до нових умов, що вимагає участь країни в міжнародному поділі праці. Це означає, зокрема, збереження надійних для нашої країни ринків і завоювання нових.

Освіта — складова суспільства, а тому не може стояти осторонь від тих процесів, які в ньому відбуваються. Вона віддзеркалює їх, водночас прискорюючи чи гальмуючи їхнє завершення. Також освіта — складна соціально-педагогічна система, яка виконує замовлення суспільства і повинна формувати інтелектуальну, творчу та ініціативну особистість, здатну жити і творити у принципово нових умовах, забезпечити прогрес розвитку суспільства, вивести країну на рівень світової цивілізації. Належне місце в цьому процесі повинні зайняти економічна освіта та виховання. Отримані економічні знання і вміння дають змогу вільно орієнтуватися в ринкових економічних відносинах, правильно розв'язувати проблеми, що виникають перед випускниками під час вибору професійного навчального закладу, адаптації до умов конкурентного ринку праці й соціального захисту від безробіття, подоланні інших конфліктів і колізій.

Головною позицією сучасної школи має бути нерозривна єдність освіти і виховання. Кожний урок має одночасно навчати і виховувати.

Економічна освіта й економічне виховання, спрямовані на здобуття учнями доступного їм цілісного поняття про виробництво, розподіл, обмін основного і споживання матеріальних та духовних благ, сімейну та виробничу економіку, є основою економічної підготовки учнів у школі, яка передбачає засвоєння учнями елементарних економічних знань і вмінь, формування сучасного економічного мислення, свідомо-

го включення до соціально — економічних відносин і відповідну практичну діяльність. Поглиблена економічна підготовка в умовах закладу загальної середньої освіти здійснюється шляхом факультативних занять, вивченням предметів за вибором з метою профорієнтації та підготовки до післяшкільної освіти за професіями, пов'язаним з маркетингом, менеджментом, банківською і біржовою справами тощо.

Головна мета курсу — познайомити старшокласників з основами ринкової економіки та маркетингу, озброїти знаннями основних економічних понять, навчити орієнтуватись в сучасній економічній ситуації. Теоретичні заняття доцільно чергувати з діловими іграми, диспутами, конференціями.

Саме в сфері виховання найбільш яскраво проявляються прогалини, недопрацювання, принципіві помилки, а тому перш за все потрібні нові ідеї, рішуча відмова від догматичного підходу здавалося б непорушних істин, оновлення методологічного арсеналу педагогічної науки та практики.

Одним із головних завдань економічного виховання та освіти є формування в школярів економічно важливих якостей особистості. Варто зазначити, що немає спільних підходів до визначення переліку якостей особистості, які можна віднести до розряду економічно значущих, але найчастіше це: працелюбність, бережливість, розважливість, економічність, діловитість, підприємливість, ініціативність, цілеспрямованість, самостійність, комунікативність, відповідальність, організованість тощо.

Проблема виховання в шкільному курсі економіки складна і багатогранна. Вчитель має використати всю гаму виховних можливостей свого предмета, а саме: формування почуття причетності до всіх процесів, що відбуваються у світі, співчуття до людини, де б вона не жила; переосмислення людиною свого місця і ролі в природі, вироблення свідомості і поведінки людини, адекватних реальним умовам і можливостям (від свого населеного пункту до географічної оболонки в цілому); засвоєння моральних цінностей людства, моральних норм і правил цивілізованого спілкування та економічного співіснування, неприйнятність расової та національної дискримінації, несприйняття обману і підступності, вбивства людини заради якоїсь вищої мети, інтересів окремих людей, класів, організацій.

Організація навчального процесу вивчення економіки повинна забезпечуватись оптимальним керуванням з боку вчителя й будуватися на взаємній узгодженості всіх структурних компонентів навчального процесу: мотиваційного, змістового, діяльнісного (технологічного) та результатив-

ного — як цілісна динамічна система, що веде до поставленої мети — формування певного рівня економічної освіченості учнів — і містить такі кроки: визначення мети, постановку завдань; аналіз початкового рівня знань з основ економіки та ступеня особистої мотивації учнів; добір змісту, вибір і реалізацію форм, методів і засобів оволодіння економічною освітою; контроль і корекцію набутого рівня економічних знань.

Застосування системного підходу дозволяє вирішити головну задачу, а саме: давати глибокі та міцні знання основ науки, одночасно відійти від традиційних форм проведення уроку та приділити більше уваги удосконаленню навичок розумової діяльності учнів, посиливши разом з тим розвиваючі та виховні функції процесу навчання.

Навчально-виховні завдання, побудова занять, система завдань мають бути спрямовані на формування економічних умінь, підвищення економічної грамотності, економічного стилю мислення, розвиток прикладної спрямованості економічних знань. Це дозволить учителю грамотно вести профорієнтаційну роботу, готувати учнів до вмілого господарювання, реалізації програми економічного і соціального розвитку країни.

Виховні вимоги до занять включають: визначення виховних можливостей навчального матеріалу; постановку тільки тих виховних завдань, які органічно випливають з цілей і змісту навчальної роботи; виховання учнів на основі загальнолюдських цінностей; формування життєво необхідних якостей: наполегливості, акуратності, відповідальності, самостійності і т. ін.; уважне й чуйне ставлення до учнів, дотримання вимог педагогічного такту; співпраця з учнями і зацікавленість у їхніх успіхах.

На заняттях курсів економіки за вибором має відбуватися відпрацювання вмінь самостійно долати труднощі й закріплювати успіхи в процесі роботи з економічною інформацією, враховуючи специфіку економічних знань, усвідомлювати значущості творчих якостей у вирішенні навчальних проблем. Проблемно-ситуаційна побудова навчальних занять створює умови для залучення учнів до пошуку, аналізу, постановки проблем, бачення протиріч і знаходження засобів їхнього подолання, формулювання власних висновків, оригінальних суджень і сприятиме виробленню нестандартних дій у навчальних ситуаціях.

У відповідності з гуманізацією сучасної школи при навчанні основ економіки потрібно йти від учня, його інтересів, допитливості, вікових психологічних можливостей.

З допомогою вчителя — кожний учень при вивченні **курсу «Основи економіки»** повинен усвідомити, що кожна країна має бути суверенна. Це означає, що народ і уряд кожної країни самостійно, виходячи з місце-

вих особливостей і розуміння загальних закономірностей побудови свого майбутнього, визначає політичний та економічний курс, використовує ті чи інші методи і способи створення нового суспільства. Досвід показує, що це розуміння, ці методи можуть різко відрізнятись один від одного, породжуючи базу для дискусій про те, які методи найбільш раціональні. Ігнорування національних інтересів і вимог, намагання розв'язувати загальнодержавні завдання без урахування специфіки національної самосвідомості народів може завдати шкоди справі розвитку інтеграційних процесів, що набули поширення останнім часом у світі. І навпаки, перебільшення національних особливостей, намагання підпорядкувати спільні завдання національним інтересам ослаблює інтеграційні процеси, підриває єдність країн.

Економічна освіта завжди розглядалась як важливий чинник соціально-економічного розвитку країни, тому надзвичайно актуальною є проблема підвищення ефективності засвоєння економічних знань у сучасних умовах становлення ринкової моделі господарювання.

Економічна освіта і виховання служать основою, що формує тенденції гуманізації або дегуманізації суспільства, може деформувати або, навпаки, зміцнити основні характеристики суспільно-економічного життя.

Проблема економічної освіти та виховання займає чільне місце в психолого-педагогічних дослідженнях. Значний внесок у її розв'язання здійснили ряд вітчизняних та зарубіжних вчених: С. Булавенко, О. Булигіна, М. Вачевський, І. Климчук, С. Малихіна, Т. Назаренко, Н. Овсюк, О. Падалка, О. Топузов, О. Шпак, О. Часнікова, А. Шуканова, В. Яценко та ін., проте окремі її аспекти потребують подальшого розроблення й розвитку.

Головними орієнтирами реформування економічної освіти повинні стати принципи, на яких вона базується, в тому числі розвиток в учнів здатності розуміти економічні й соціальні явища, вміння прогнозувати їх через систему понять соціально-економічного спрямування.

Реалії сучасного стану вивчення основ економіки потребують такого підходу, щоб учень навіть початкових класів розумів, що таке потреба й можливості, умів робити усвідомлений економічно раціональний вибір, мав уявлення про гроші, розумів, з чого складається бюджет сім'ї, що таке ціна товару й від чого вона залежить, як створюється багатство та які його джерела тощо. Таким чином в процесі шкільної підготовки у дитини відбувається формування її уявлень про економічні процеси та явища, їх реалізацію в конкретних формах соціально-економічної діяльності, а також економічної поведінки особистості в умовах ринкової економіки.

Незважаючи на майже три десятиліття розвитку в нашій країні ринкової економіки, рівень практичної економічної грамотності населення залишається надзвичайно низьким. Мова йде про не просто формальне знання, а про вміння широких верств населення користуватися банківським кредитом, готівковою валютою, депозитами, організовувати домашні заощадження, управляти сімейним бюджетом тощо.

Усі питання, пов'язані з економічною та фінансовою грамотністю населення, особливо учнівської молоді, потребують кардинальних змін, продуманої і цілеспрямованої діяльності урядових структур. Слід зазначити, що останнім часом робляться певні спроби поліпшити ситуацію, тобто почали запроваджувати низку реформ, котрі пов'язані з майбутньою економічно ситуацією в Україні, а саме: диверсифікацією економіки (акцент на високотехнологічні напрями в розвитку господарства, тобто програмне забезпечення, біотехнології, зелена енергетика, натуральне сільське господарство, туризм); стандартизація продукції відповідно до вимог зовнішньоекономічних партнерів України; поліпшення бізнес-клімату; проведення структурних реформ (земельної, судової, регулятивної, адміністративної, фіскальної, пенсійної, освітньої, медичної тощо).

Гуманізація економічної освіти як у змісті, так і в навчальному процесі має стати тим орієнтиром, який дозволить практично сфокусувати увагу на учня, на формування його свідомості і поведінки. Людська особистість формується у відношеннях до людей.

Складність, нерозв'язаність і невирішеність проблеми гуманізації сфери економічної освіти полягає в тому, що в навчальних закладах поки ще не склалися традиції економічного виховання, а це ускладнює і гальмує формування ініціативної, яскравої і самобутньої індивідуальності. Її розв'язання значною мірою лежить у площині розвитку свідомості і творчої співпраці учителя та учня.

Зміст, форми і методи організації виховної роботи не можуть бути однаковими на всіх вікових ступенях розвитку учнів. Вони зазвичай змінюються в міру розвитку учнів, в залежності від їх вікових особливостей. Розвиваються поступово і почуття учнів, формується їх свідомість, інтереси, нахили, характер, мотиви поведінки. Знаючи все це, можна забезпечити індивідуальний підхід до них. Індивідуальний підхід у вихованні — це не пасивне пристосування до особливостей учня, а саме активні пошуки ефективних шляхів виховного впливу на кожного школяра з урахуванням його психічного розвитку, його особистого досвіду.

На наш погляд, економічна освіта, економічна компетентність учнів можуть бути спрямованими на успішне перенесення навчальної ситуації

на практику, що активізуватиме навчальну, а в подальшому — професійну діяльність учнів. Вивчення ж економіки не повинно обмежуватись тільки вивченням специфічного предмету і його викладанням, оскільки навчитися економіці означає результативніше знати, раціональніше мислити й діяти, пізнати алгоритм відповідного мислення й діяльності.

Цілком очевидно, що економічна і особлива фінансова грамотність населення — це своєрідний національний капітал, який не просто впливає на рівень добробуту суспільства, а є важливою передумовою забезпечення від багатьох економічних і політичних ризиків. Не може бути сильною і конкурентоспроможною держава, в якій слабкий рівень економічної та фінансової грамотності громадян.

З'ясовано функції економічних знань, які полягають у формуванні:

1. переконань у важливості досягнення збалансованого економічного розвитку, інтересів до продуктивної праці на благо своєї родини і суспільства в цілому, позитивного ставлення до суспільного поділу праці і конструктивно-критичного ставлення до економічної політики держави (оцінна функція);
2. уявлень і понять про економічну сферу життєдіяльності суспільства, інтелектуальних прийомів її пізнання, логічних операцій і методів аналізу економічної інформації (гносеологічна функція);
3. компетенцій учнів як учасників господарського життя, вмінь використовувати економічні знання під час виконання соціальних ролей у суспільстві (споживача, інвестора, робітника чи роботодавця, громадянина, учасника світової економіки) зараз і в майбутньому (орієнтаційна функція).

Здатність людини виконувати певну економічну діяльність, окремі економічні дії на базі економічних навичок називається економічним умінням. Наприклад, продавцеві на ринку, не кажучи вже про конструктора, менеджера, потрібно вміти організувати своє робоче місце, робочий день, визначити послідовність виконання майбутньої роботи, ризикувати, вдумливо поводити себе на торгах тощо.

Використовуючи міжпредметні зв'язки у шкільному курсі, як продовження, але в старших класах, мають вивчатися елементи соціально-економічної географії, котра показує закономірності територіальної організації суспільного виробництва, просторові процеси і форми організації життя людей в тому числі і під кутом зору конкретних районів, країн чи регіонів. До неї входять елементи галузевих соціально-географічних наук: географії населення (дає поняття структури, розміщення та територіальну організацію населення, його взаємодію з довкіллям), гео-

графії промисловості (територіальна структура промислового виробництва, його закономірності розвитку), географії сільського господарства (закономірності та особливості територіальної диференціації сільськогосподарського виробництва, його районування), географії транспорту (територіальна структура транспорту, специфіка його розвитку і розміщення), географії природних ресурсів (розміщення різноманітних видів природних ресурсів, шляхи їх раціонального використання, питання їх прогнозування та економічної оцінки), рекреаційної географії (рекреаційні системи, ресурси, райони та питання внутрішнього і міжнародного туризму).

Формування у свідомості учнів певного розуміння тих чи тих економічних явищ є процесом вивчення та усвідомлення цілої низки основних економічних понять — законів, процесів або категорій, а також осмислення механізму їх функціонування та взаємодії. Тому вивчення економіки в школі взаємопов'язане та взаємозумовлене вдосконалення змісту шкільної економічної освіти, його постійною трансформацією через призму суспільного усвідомлення необхідності формування високоосвіченої, розвиненої, економічно грамотної особистості.

Формування економічних понять — процес динамічний, постійно домінуючий над соціумом, покликаний формувати в учнів прагнення бути високоосвіченими та високопрофесійними особистостями, бо так званий «людський капітал» — найдорожчий і найпродуктивніший ресурс будь-якої країни.

Виникає проблема добору навчального матеріалу — які саме економічні поняття й терміни, факти, закони, теорії, ідеї, методи пізнання, оцінювання учні мають засвоїти в курсі економіки. Для успішного її розв'язання необхідно визначити й ті генеральні лінії, за якими економіка як основа повинна розходитися за своїми напрямками, виявлятися на перетині різних галузей наук (географії, історії тощо). Це потребує об'єднання зусиль провідних дидактів, науковців-теоретиків — представників природничих і суспільствознавчих наук, виконавців — учителів-практиків.

Для визначення критеріїв відбору соціально-економічних понять потрібно керуватись дидактичними принципами науковості, відповідальності, достатності та пріоритетності, на підставі яких можна з'ясувати визначальний характер виучуваних понять, роль конкретного поняття на сучасному етапі соціально-економічного розвитку суспільства та економічної освіти; виокремити поняття, які допоможуть учневі у визначенні активної соціальної позиції, а також поняття, що сприяють

адаптуванню у суспільному житті і поняття, які забезпечують вербально-комунікативну діяльність та відповідне положення у суспільстві.

Для активізації процесу засвоєння учнями соціально-економічних понять доцільно розробити проблемні задачі та проблемні ситуації, враховуючи слухову доступність у сприйнятті змісту термінологічного визначення конкретного поняття, логічний зв'язок кожного поняття з попереднім поняттям, можливість застосування семантичного пояснення й історичної довідки для розкриття суті конкретного поняття, придатність вивченого поняття до використання в повсякденному житті школяра. Для цього потрібно враховувати рівень попередньої сформованості соціально-економічних понять, тобто системний підхід.

Досвід свідчить, що використання принципу системності доцільно застосовувати при розгляді понять про форми організації виробництва в нашій країні і за кордоном як системи, що відображує суть природної та соціальної дійсності.

Оскільки логіка вчителя і логіка учня в процесі навчання мають співпадати і розвиватися в єдиному руслі, цим принципом будуть оволодівати і слухачі. Останнє особливо важливе тому, що системний підхід може стати основою для формування нового типу мислення — економічного, яке має сприяти вихованню свідомого відношення до громадської діяльності та виробленню активної життєвої позиції.

Сьогодні в освітній процес упроваджують інноваційні підходи, спрямовані на формування в учнів мислення, вміння розібратися у поняттях, фактах, ситуаціях, дати їм власну оцінку. Не секрет, що проблема адаптації людини в сучасному суспільстві на даний час досить актуальна, а тому важливим завданням є навчити учнів сприймати й засвоювати певні знання, необхідні навички, застосовувати їх у діяльності.

Вимоги, що виросли до розвитку економічного мислення учнів, розуміння ними сучасної економічної стратегії держави, а також вирішення задач підвищення якості навчання і виховання у процесі викладання основ економіки, нормалізації навчального навантаження залежить від удосконалення методів і прийомів вивчення навчального матеріалу по курсу. У цьому аспекті увага має бути сконцентрована на активізації методів навчання з метою досягнення високих результатів праці й організації всіх учнів працювати на занятті і вдома творчо.

Критичність мислення особистості — важлива розумова якість, що відображає дві сторони єдиного складного механізму економічного мислення. Критично мислячий учень, замість того, щоб намагатися

виправдовувати свої помилки, повинен уміти виправляти їх і, більш того учитися на власних і чужих помилках.

Критичне економічне мислення не є лише результатом оволодіння курсом економіки та іншими навчальними дисциплінами — воно формується також у сім'ї, найближчому соціальному оточенні як система поглядів й уявлень, наприклад, щодо того, як необхідно планувати і вести сімейний бюджет, як краще витратити гроші, як можна заробляти на життя, що потрібно робити насамперед тощо.

Щоб оптимально розв'язати проблему, необхідно уміти відокремлювати головне від другорядного, удаване від дійсного, основне від часткового, тобто розкривати сутність явища, встановлювати найсуттєвіші зв'язки між об'єктами дослідження.

Гнучкість мислення передбачає подолання бар'єру минулого досвіду, відриву від звичного напрямку думки, оригінальності розв'язання тощо.

При опрацюванні текстів шкільних підручників з основ економіки виникає необхідність осмислення і виявлення особливостей просторового мислення й образної уяви учнів, керування їхнім розвитком у процесі навчання предмета.

Складність та багатогранність процесу виховання особистості потребує використання різноманітних методів і прийомів. Частіше за все у виховній практиці різноманітні методи використовуються комплексно, у взаємозв'язку, а не ізольовано один від одного.

Методи організації процесу формування економічної культури учнів — це сукупність способів, через які здійснюється педагогічний вплив на особистість учнів у процесі формування економічної культури. Основні методи організації процесу формування економічної культури дослідницький, пояснювально-ілюстративний, репродуктивний, проблемного викладу та евристичний.

Кожний з методів має свої переваги і недоліки, а тому успішність їх використання залежить від правильного вибору та поєднання різних методів навчання залежно від особливостей змісту, мети, особливостей класного колективу й кожного учня.

Найбільш ефективними методами при формуванні соціально-економічних понять в учнів є ті, які впливають на емоційно-чуттєву сферу та враховують комунікативно-діяльнісний принцип, а саме: творчий виклад навчального матеріалу через систему проблемних завдань, самостійну і практичну роботу, евристичну бесіду, пізнавальну гру, дослідницький метод.

В основі методу проєктів лежить розвиток в учнів пізнавальних, творчих навичок, уміння самостійно конструювати свої знання, орієнтуватись в інформаційному просторі. Найчастіше цей метод бажано використовувати при роботі над повідомленнями, рефератами, доповідями, де чітко визначають предмет дослідження, дають орієнтири дослідження і пропонують широкий простір для самостійного пошуку необхідної додаткової інформації, яка необхідна для розв'язання поставленої проблеми.

Використання методу випадків дозволяє навчити школярів аналізувати події проблемного характеру, розуміти зміст як окремих фактів і явищ, так і перспективи розвитку подій у цілому.

Буває, що метод не дає бажаного навчально-виховного результату, він лише стимулює певний вид діяльності учнів. Тільки сукупність методів може призвести до досягнення поставленої мети.

Під час засвоєння кожного нового знання важливо використовувати новий методичний прийом, який втілюється у нову логічну форму. Такий підхід сприяє тому, що зовні схожі поняття учні краще зможуть розрізнити. Тому при вивченні термінів, які учні плутають і слабо розрізняють, бажано користуватися різними методиками критичного мислення, інтерактивними технологіями.

У всіх підручниках економіки в кінці кожної теми розміщені різноманітні питання, завдання та вправи по роботі з економічними даними. Ці завдання мають бути виконані на занятті, але деякі з них можуть при підготовці домашніх завдань слугувати планом вивчення нового матеріалу, оскільки вони фіксують увагу учнів на головних питаннях теми. Частина питань може бути використана для закріплення матеріалу на заняттях як домашні завдання.

У навчанні основ економіки поступово зростає роль такого виду діяльності учнів, як розв'язування задач. Це активізує навчальний процес, сприяє поглибленню інтересу учнів до предмета, оскільки доказове, побудоване на підрахунках вивчення економічних процесів є запорукою здобуття учнями економічної освіти. Умови для таких задач є у підручнику, методичних посібниках, дидактичних матеріалах тощо.

Учням як в основних класах, так і в старших, не тільки подобається розв'язувати головоломки, а вони з ентузіазмом виконують творчі завдання, шукають додатковий матеріал, проводять міні-дослідження, складають кросворди, вірші, ребуси, казки, придумують свої ігри. Особливо їм подобається проводити соціологічне опитування серед однокласників, друзів чи вчителів, і на основі цих даних будувати схе-

ми, діаграми або писати невеликі роздуми. У старших класах добре спрацює метод проєктів. Учні складають свої бізнес-плани, створюють рекламу уявної фірми тощо.

Удосконалюючи навички логіко-аналітичного підходу до змісту предмету, покличе за собою і зміни в технології передачі їх учням. По-перше, виникає необхідність розглядати тему кожного заняття як певну систему, а по-друге складеться нова структура заняття. Остання може бути запропонована у вигляді декількох опорних проблем, зміст і послідовність вирішення яких визначає така організація розумових операцій, де найбільш чітко і глибоко розкриваються основні причинно-наслідкові зв'язки та відносини.

Для кожної групи логічного ходу може бути декілька варіантів вирішення поставленої проблеми. При цьому потрібно використовувати дані таблиць, схем, графіків, діаграм, статистичні дані, тобто різноманітний доказовий матеріал, котрий сприятиме активізації логіко-аналітичної діяльності учнів.

Також ефективною технологією активізації навчання є проєктування проблемних навчальних ситуацій. Суть цієї технології — це постановка завдання, у якому фіксується певна розбіжність між бажаним і дійсним, тобто наявне певне протиріччя, яке пропонується розв'язати в ході семінарського чи практичного заняття. Розв'язання суперечності дає змогу виходити на більш високий рівень пізнання, що є ознакою творчого підходу до осмислення економічної дійсності.

Як відомо, ситуація стає проблемною, коли людиною, з погляду її цілей і цінностей, характеристики ситуації сприймаються як внутрішньо суперечливі. Проблемний метод — це формулювання проблеми у формі проблемної задачі, де пояснено суть проблеми і окреслені етапи її розв'язання. Проблемні задачі принципово відрізняються від тренувальних, мета яких не пошук нового способу розв'язання, а закріплення відомого учням методу. Тому проблемним можна назвати навчання із розв'язування нестандартних задач, у ході якого учні завоюють нові знання, уміння, навички.

Подання проблемного матеріалу з глибоким аналізом позитивних сторін і недоліків дає змогу сформувати в учнів системне бачення проблеми, взаємозв'язок і взаємозалежність компонентів цілісного феномена економічної культури.

Специфічні умови діяльності особистості у ринкових умовах дають змогу розробити ситуаційні завдання і вправи, що моделюють емоційно напружені, екстремальні умови економічної поведінки (зокре-

ма лімітування часу, суворе регламентація тощо) і вимагають від учнів відпрацювання навичок діяльності у складних ситуаціях напруження нервово-психічної та інтелектуальної сфери. Часто такі завдання варто складати на основі реальних фактів із життя, користуючись інформацією із періодичних видань та телебачення. Ситуаційні завдання пропонують за певним порядком відповідно до укладання їх змісту та спрямованості на аналіз економічних ситуацій на мікро- та макрорівнях.

Для формування пізнавальної самостійності учнів доцільно використовувати різноманітні ситуації, як: «Купуємо нерухомість», «Вкладаємо інвестиції», «Вирушаємо на відпочинок», «Плануємо бюджет», «Економіка і ми», «Молодь і вільний час», «Вибір професії», «Моделювання особи керівника», «Синтез думок» тощо.

Проблемні ситуації такого плану спрямовані на вироблення навичок аргументації, переконання, що, сприяють самостійності економічних суджень, свідомості й активності в соціально-економічному просторі.

Реформа сучасної школи націлює учителів на використання всіх можливостей для підвищення ефективності навчально-виховного процесу. До таких засобів, які рідко використовують належить гра.

При вивченні економіки, залежно від складності матеріалу, найчастіше використовують ділові, рольові та імітаційні ігри.

Серед ігор, які особливо впливають на ефективність навчання, варто виділити рольові ігри. Наявність ролі, сюжету, різноманітної співучасті учасника гри забезпечують різноманітні виховні можливості, розвивають у школярів уявлення, мислення, волю. Вони сприяють залученню учнів до творчої діяльності та спілкування, особистісного підходу в ігровій ситуації, стимулюють пізнавальну активність учнів. Гра — це засіб, де виховання переходить у самовиховання.

Рольові ігри допомагають організації групової форми роботи учнів, розвитку самостійної пізнавальної діяльності, при цьому формуються і закріплюються уміння працювати з картою, статистичними та іншими дидактичними матеріалами.

Використання у навчальному процесі рольової гри дає змогу формувати в учнів вміння та навички, які допоможуть їм у реальному житті при подоланні особистих чи суспільних проблем. Особливими ознаками цих ігор є наявність керуючої системи, яка входить до конкретної соціально-економічної системи і функціональних ролей. Суттєвою різницею цих ігор є те, що кожен її учасник має свою мету, залежно від виконуваних ролей.

Економіка є досить складним предметом для сприйняття його учнями закладу загальної середньої освіти. Саме тому потрібний особливий підхід до її викладання, щоб учні могли розібратися у складній системі понять і досягти послідовного засвоєння економічних категорій, необхідних більше, ніж при вивченні інших предметів, приділяти увагу проведенню ділових ігор, створенню на заняттях ділових ситуацій тощо.

Ділові ігри мають свої характерні ознаки, що відрізняють їх від інших. Вони, як правило, відображають певну соціально-економічну модель. Гравці активно взаємодіють у процесі гри відповідно до виконуваних ролей. Ігровий колектив має спільну мету, і учасники разом вирішують поставлені завдання. В процесі гри реалізується «ланцюжок рішень», знаходиться багато альтернативних варіантів рішень. В процесі спільної діяльності панує керована емоційна напруга, працює система індивідуального та групового оцінювання діяльності учасників.

Варто зазначити, що підготовка економічних ігор різних модифікацій має свою специфіку. Різними будуть обсяги робочих матеріалів, ступінь попередньої роботи з ігровою групою тощо. Їх підготовка вимагає творчості. Процес проведення гри будується відповідно до сценарію і включає такі моменти: підготовка учасників гри; формування ігрових груп та розподіл ролей; повідомлення правил гри; проведення гри; аналіз, обговорення та оцінка результатів роботи.

Деякі ігри вимагають вміння самостійно знаходити та опрацьовувати додатковий матеріал при попередній підготовці до гри. У ході економічної гри можна порівняно швидко і достатньою мірою визначити рівень володіння теоретичними та практичними знаннями. Це один із найефективніших інтерактивних методів навчання. Гра — гарний засіб розвитку активності, ініціативи, творчості особистості, вміння вести ділові переговори та дискусії тощо. Саме ці якості стануть учням у пригоді, коли вони стануть студентами.

Кольорові ілюстрації, карти, схеми, графіки, діаграми, таблиці виконують важливі інформаційно-теоретичну і методичну функції: доповнюють текст підручника, сприяють засвоєнню матеріалу тощо. Під час їхнього аналізу в учнів розвиваються дослідницькі навички, необхідні кожній сучасній людині як частина економічної та загальної культури. Вони мають не тільки приваблювати увагу учнів, а й виховувати.

Засоби навчання, які використовуються під час занять, мають добиратися таким чином, щоб ефективно і з найменшими витратами часу і зусиль давали можливість досягти найкращого результату. Окрім того, деякі з них вимагають спеціальної підготовки як педагога, так і учнів.

Найчастіше використовуються у навчально-виховному процесі: магнітофонні записи, відео, телебачення, комп'ютерні програми, мультимедіа, телекомунікаційні мережі, підручники, посібники тощо.

Однією з основних умов формування ціннісного компонента економічної культури є організація вчителем самостійної творчої діяльності учнів, позакласного спілкування (зокрема, під час підготовки навчально-виховних і культурних заходів), самоосвіти і самовиховання учнів (наприклад, науково-дослідницька робота).

Самостійна робота учнів є важливою не тільки своїм підсумковим результатом, але і здатністю виховувати в учнях самостійність, як рису характеру. Остання проявляється в якостях мислення, у різних видах діяльності суб'єкта та його вчинках. Інший важливий напрямок самостійної роботи учнів — формування усвідомлення необхідності і готовності до самоосвіти, яка спроможна забезпечити успішну суспільно-економічну діяльність в умовах сучасної системи ринкових відносин. У рамках самостійної роботи необхідно створювати для учнів над завданнями і проблемами, максимально наближеними до конкретних економічних умов через включення до змісту самостійної роботи проблем, в основі яких лежать науково-дослідницькі, соціально-економічні завдання.

Різні форми самостійної роботи варто використовувати і при закріпленні, тренуванні, виробленні умінь і навичок, розвитку творчих здібностей і економічного мислення. Беззаперечно, така робота є одним із способів формування самостійності й активності особистості, її творчих здібностей, уміння орієнтуватися в теорії і практичних ситуаціях, ставити і розв'язувати самостійно теоретичні і практичні завдання.

При виконанні самостійної роботи зростає важливість контроль-но-коригувальних функцій практичних занять (заслуховування і рецензування повідомлень, доповідей, рефератів). Обов'язковим на заняттях має виконуватись аналіз проведених контрольних робіт і результати індивідуальної самостійної роботи, з погляду не тільки оцінки виконаного завдання роботи, але і з погляду вироблення рекомендацій, спрямованих на удосконалення самостійної роботи учнів під час підготовки до наступних контрольних та індивідуальних завдань, а також підготовці доповідей та повідомлень.

Усі форми позакласної роботи з економіки можна поділити на три групи: активні (ділові та імітаційні економічні ігри, конкурси, турніри, творчі виховні заходи, дні економіки, суспільно корисна праця тощо); активно-пасивні (бесіди, диспути, усні журнали, творчі роботи, гурт-

ки, конференції, семінари, ярмарки професій тощо); пасивні (лекції, зустрічі з представниками економічних професій тощо).

Не викликає сумнівів те, що екскурсії є важливим і ефективним засобом підвищення якості навчально-виховного процесу. На жаль, ще недостатньо вивчено питання, як можна використовувати екскурсії в економічному вихованні учнів та в профорієнтаційній роботі.

Екскурсія на виробниче підприємство має велике значення для формування в учнів ціннісних орієнтацій в системі трудової діяльності у людей, знайомства з професіями. Матеріал цієї екскурсії можна використати при вивченні таких тем: «Головні галузі економіки», «Територіальна організація господарства», «Найбільші промислові центри, вузли, райони» тощо.

Екскурсія у краєзнавчий музей допоможе дати повніше уявлення картину про природу та господарство краю. При цьому максимально можна акцентувати увагу на взаємодію природи та діяльності людини, оскільки виховуючи громадянина і господаря, ми повинні сформувати у нього тверде переконання в необхідності раціонального ведення господарства, бережного ставлення до природи, величезної відповідальності за неї, яку б професію в майбутньому учень не вибрав.

Матеріали екскурсії допоможуть при проведенні уроків з деяких тем: «Економіко-географічне положення», «Природні умови і ресурси», «Населення і трудові ресурси».

Однією з найголовніших складових успіху економічно розвинутих країн світу є використання менеджменту, тобто науково обґрунтованої та якісно побудованої системи управління організацією. Термін «менеджмент» в Україні почали використовувати на початку 90-х років ХХ ст., що було зумовлено падінням командно-адміністративної системи і початком ринкових перетворень. Широкої популярності почала набувати професія менеджера. Поряд із терміном «менеджмент» застосовується і термін «управління», хоча сфера застосування його дещо ширша. Управління — це цілеспрямована дія на об'єкт з метою змінити його стан або поведінку у зв'язку зі зміною обставин. Управляти можна технічними системами, комп'ютерними мережами, автомобілем, конвеєром, літаком, людьми тощо. Менеджмент є різновидом управління, який стосується людей (працівників, колективів працівників, груп, організації тощо). Нині менеджерами називають не тільки керівників фірм, а й начальників різноманітних підрозділів, торгових та рекламних агентів тощо.

Менеджер — це той, хто здійснює функцію управління, тобто планує, організовує, мотивує та контролює діяльність працівників організації, оптимально використовуючи наявні ресурси для досягнення поставлених цілей з урахуванням змін зовнішнього та внутрішнього середовища, своєчасно впливає на кон'юнктуру і динаміку попиту і пропозиції, вмiло перебудовує виробничо-господарську діяльність з урахуванням вимог ринку. Менеджер, у сучасному розумінні цього поняття, це не просто фахівець, що волею долі виконує управлінські функції — це особа, яка має спеціальну підготовку та залучена до управлінської праці.

Так, при вивченні теми «Менеджмент» можна пропонувати учням ситуаційний тест, за допомогою якого вони могли б визначити свої здібності як керівника. Адже в майбутньому, можливо, їм доведеться взяти на себе управління якоюсь справою. То чому б iще в школі не визначити свої можливості і дізнатися в якому напрямі варто попрацювати над собою.

Окрім менеджера, у ринковій економіці надзвичайно важливу роль відіграє ще одна ключова фігура — підприємець. Це слово означає людину, яка бере на себе ризик організації нового підприємства чи розробки нової ідеї, продукції чи нового виду послуг, пропонує нових суспільству.

Підприємництво за своєю сутністю є основним механізмом здійснення структурних змін в економіці, забезпечення економічного зростання, формування заново створеного капіталу, забезпечення результативної інноваційної та інвестиційної діяльності тощо.

Контроль і оцінювання діяльності учнів є важливим етапом формування економічної культури. Доцільно використовувати різні методи контролю, такі як: спостереження, усне опитування, письмовий контроль, комбіноване опитування, практичний контроль (ситуаційні завдання), самоконтроль, залік тощо. Різноманітність методів контролю сприяє повнішій реалізації самої функції контролю, підвищує інтерес учнів до навчання та його результатів.

Розробляючи критерії оцінювання рівня економічних знань учнів, потрібно брати до уваги такі показники, як: уміння розпізнавати основні економічні поняття і розуміти взаємозв'язок між ними; розкривати головні ознаки економічних понять (категорій, законів); уміння відтворювати сутність основних економічних понять, аналізувати їх, кваліфікувати, співвідносити, порівнювати; уміння аргументувати, обстоювати власний погляд на ті чи інші економічні явища чи процеси;

проаналізувати економічні ситуації також на рівні світова цивілізація — країна — регіон — місто (село) — родина, адекватно використовуючи економічні поняття; підвищувати ступінь особистісної мотивації учнів для подальшого поглиблення знань з основ економіки.

Виховання, освіта, формування культури поколінь — завдання і обов'язок закладу загальної середньої освіти. На сьогодні проблеми культури, культурної технології, культурного забезпечення соціального розвитку, ставши першочерговими у вирішенні багатьох завдань, залишаються поки що маловивченими на рівні прикладного знання, тоді як виховання і освіта становлять важливу частину культури, а сама культура — їх головна передумова.

Культура — це специфічний спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності, поданий у продуктах матеріальної і духовної праці, у системі соціальних норм і укладів, у духовних цінностях, у сукупності ставлення людей до природи, між собою і до самих себе. Будучи універсальною властивістю людської діяльності, культура вибирає в себе всі позитивні надбання суспільної практики.

Культура — це і творчий потенціал людей, їх духовне багатство, моральність. Це також і якість ставлення до людей, до їх праці, природи, соціальних інститутів, тобто якість, виражена в технології культури, в особистісній культурі.

На сучасному етапі культура розглядається як цілісна система, що вирізняється своїм упорядкуванням і поліфункціональністю. Система історична, саморегульована, що саморозвивається, органічно пов'язана зі своїм творцем і творінням — людиною — і знаходиться в постійній взаємодії зі своїм природним і соціальним середовищем. Такий погляд на культуру дозволяє подолати і поширене в культурологічній думці ХХ ст. зіставлення понять «культура» і «цивілізація», засноване на зведенні першої до одних тільки духовних цінностей і зневажливе трактування другої «нижчої», менш повноцінної сфери матеріальної, техніко-технологічної і техніко-комунікативної практики. Системний підхід до розвитку культури дозволяє бачити в ній складну взаємодію і цілісну єдність матеріальної і духовної форм діяльності, а також художньої діяльності, що синкретично об'єднує їх.

Культурологи виділяють компоненти культури суспільства: духовні (знання і наукові ідеї, світоглядні орієнтації та ідеали, мови і культурні традиції, соціальні норми і правила) та матеріальні (способи діяльності і технології виробництва, продукти і предмети, необхідні для підтримки життєдіяльності людей). Для особистості компонентами культури є

рівень її свідомості і світогляду, що сформувався, способи мислення, поведінки і стосунків у соціальних і економічних умовах навколишньої дійсності, у конкретних ситуаціях.

Важливими внутрішніми чинниками є: інтелектуальний чинник, який містить усвідомлення учнями мети культурного розвитку і саморозвитку, ефективних шляхів реалізації мети, уміння аналізувати сильні та слабкі сторони своєї навчальної, науково-дослідницької та суспільно-корисної діяльності, спілкування як виду діяльності; саморозвиток — складний процес, який починається із спостереження за самим собою, за своєю діяльністю, способами її здійснення, що вимагає неабиякого контролю за своїми думками, побажаннями, вчинками; самопізнання власної діяльності неможливе без вивчення досвіду інших та без співвіднесення його з власною діяльністю; емоційний чинник, який спостерігається в ціннісних орієнтирах особистості, у стійких емоційних станах, у ставленні до соціально-економічної дійсності, до оточення, до себе, своєї діяльності, які виникають на основі самоаналізу та самооцінки її якості і результатів; дієво-практичний чинник формування економічної культури в учнів, пов'язаний з інтелектуальним та емоційним чинниками, оскільки діяльність людини зумовлюється розумовою діяльністю, вольовими зусиллями особистості, емоційним ставленням до мети саморозвитку.

Проте, для успішного життя і діяльності в соціумі важливою стала не лише сформована загальна культура громадянина. На сучасному етапі розвитку України, як держави з ринковою економікою, особливо гостро постало питання виховання економічно освіченої, соціально адаптованої та економічно активної особистості (тобто індивіда із сформованою економічною культурою).

У вихованні учнів використовується чимало різних засобів впливу на формування їх особистісних якостей. Визнаним засобом є шкільний підручник. А тому важливим завданням сьогодення вважаємо вдосконалення його змісту, відповідності меті та завданням виховання, визначених у сучасних нормативних документах. Оскільки у підручнику вміщено основи наукових знань з предмета й укладено їх відповідно до вимог дидактики, то він виконує особливі функції, як носій змісту освіти й засіб навчання і виховання учнів. Водночас недостатньо використовується освітньо-виховний потенціал підручників з економіки.

На якій би ділянці не працював випускник сучасної школи, йому потрібні навички економічного аналізу, уміння правильно оцінювати ефективність своєї праці, господарське відношення до свого підпри-

емства чи установи. Економічне виховання передбачає формування і розвиток в учнів діловитості, практичності, почуття особистої відповідальності за доручену справу, тобто економічної культури.

Економічне виховання — це педагогічна діяльність, спрямована на формування економічної культури, яка є результатом економічного навчально- економічного процесу.

Економічне виховання — частина виховання, основною метою якою є формування якостей, які характеризують сучасну «економічну» особистість (економіка, соціально-економічна культура, економічна свідомість, економічне мислення) і забезпечують їй успішне функціонування в економічній сфері життя. Найбільш актуальною характеристикою сучасного економічного виховання має стати співвіднесення економічної культури (як складової) з поняттям освіти і виховання.

Сам процес економічного виховання відбувається під значним впливом зовнішніх факторів (соціально-економічної ситуації у країні, економічних пріоритетів владних структур, рівня споживання у країні, узгодженості стереотипів соціально-економічної поведінки різних прошарків суспільства тощо). Із минулого у сьогодення, із сьогодення у майбутнє передаються знання, норми, орієнтири тощо, ті, що можуть бути корисним для розв'язання завдань економічного розвитку суспільства. І, навпаки, критично відхиляються ті, що ведуть до регресу суспільства.

Економічне виховання у радянський період будувалося на діалектико — матеріалістичному розумінні економічних закономірностей суспільного розвитку і передбачало поступове формування в учнів економічного мислення як усвідомлення ними економічних закономірностей розвитку соціалістичного суспільства, переваг соціалістичних виробничих відносин, ролі праці і економії в розвитку суспільного виробництва. На цій основі формувались такі якості особистості, як господарність, діловитість, бережливість, економічна заощадливість, що так необхідні у виробничо-економічній діяльності та економічних відносинах поза сферою матеріального виробництва, у повсякденному житті.

Лише у 70-х р. минулого століття економічне виховання почали розглядати як суттєвий фактор розвитку народного господарства, необхідною умовою наукової організації виробництва та чинником формування комуністичного ставлення до праці та суспільної власності. Проте, до 80-х років основний акцент економічного виховання робився на бережливість та раціональне використання ресурсів. Вважалося, що економічне виховання дітей необхідно здійснювати паралельно при

вивченні різноманітних дисциплін шкільного курсу освіти, залучаючи їх до суспільно корисної праці, виховуючи їх у сім'ї. Проте можливість економічного виховання при вивченні безпосередньо економічних дисциплін майже не розглядалась.

Здобуття Україною незалежності стало переломним моментом для розвитку економічного виховання. Особливо важливим стало формування соціально та економічно адаптованої особистості, яка здатна: усвідомлювати своє місце в економічних процесах, що відбуваються в суспільстві; опрацьовувати та аналізувати економічну інформацію; орієнтуватися в економічних повідомленнях та програмах уряду; «грати» основні економічні ролі; вступати в цивілізовані відносини і приймати економічно виважені рішення як для самореалізації у професійному і особистісному плані, так і в інтересах суспільства. Одним словом, перед освітою постало завдання підготувати молодь до життя в ринкових умовах господарювання.

Сучасні тенденції соціального та економічного розвитку українського суспільства передбачають економічне виховання громадянина, що має високий рівень економічної культури, оскільки соціальний та економічний прогрес неможливий без активної участі кожної освіченої в економічних процесах людини, без перетворення громадян України із пасивних виконавців «командної» волі на самостійних і самодостатніх суб'єктів економічної, соціальної і громадської діяльності. Нова економічна культура громадян України — найважливіший чинник національного розвитку.

На сучасному етапі економічного виховання молоді надзвичайно велике значення має етнічна приналежність. Етнос — це культурно-духовна спільність людей, які споріднені походженням, мовою, культурними надбаннями, територією проживання, а за певних умов і державним утворенням. Сьогодні надзвичайно гостро постало питання про етнічну цілісність на інтелектуальному, духовному, економічному і політичному рівнях, у визначенні місця, ролі та значення етнічного в сучасному економічному просторі, виробленні загальнолюдських цінностей, консолідації українців як цілісного феномена, підвищилась роль особистостей і невеликих груп.

Важливим чинником економічного виховання є етнічна пам'ять — здатність народів фіксувати, вивчати і передавати майбутнім поколінням кращі набутки свого минулого, а також порівнювати його із сучасним. Етнічна пам'ять відтворюється у фольклорі, народних звичаях упродовж існування нації, що певною мірою позначається на

світогляді та колориті усної й писемної народної творчості. На таких стрижневих ідеях базуються провідні лінії розвитку етнокультурного процесу українського народу.

Гуманізація економічного виховання означає повернення йому загальнолюдських цінностей, важливих для фахівця будь-якого профілю. Не спеціальні знання, уміння і навички, а ціннісні характеристики — головне, що визначає людину. Економічні знання, уміння і навички, так би мовити, лише важлива і необхідна основа особистості, а всебічно розвинені здібності і ціннісні орієнтації — вищий і ефективний рівень особистого розвитку. Він вимагає також вищої культури економічного виховання, складніших і творчих його методів. Дегуманізація виховання є результатом нерозуміння обмежень щодо можливостей прямої педагогічної дії, особливо якщо її намагаються здійснити поза творчою діяльністю учителя і учня.

Зміст, форми і методи організації виховної роботи не можуть бути однаковими на всіх вікових ступенях розвитку учнів. Вони зазвичай змінюються в міру розвитку учнів, в залежності від їх вікових особливостей, розвиваються поступово і почуття учнів, формується їх свідомість, інтереси, нахили, характер, мотиви поведінки. Знаючи все це, можна забезпечити індивідуальний підхід до них. Індивідуальний підхід у вихованні — це не пасивне пристосування до особливостей учня, активні пошуки ефективних шляхів виховного впливу на кожного школярів з урахуванням його психічного розвитку, його особистого досвіду.

Економічне виховання розглядається як суттєвий фактор розвитку народного господарства, як необхідна умова наукової організації виробництва, як фактор формування ставлення до праці та суспільної власності. При вивченні основ економіки складний економічний матеріал у підручниках часто ставить учнів у складне становище при підготовці домашніх завдань, потребує великої затрати часу і сил для його засвоєння. Тому вчитель має провести розгляд змісту навчального матеріалу і складання плану, задля виявлення головного, знаходження доказів і підтвердження висловлених положень, встановлення логічної послідовності викладу та економічних зв'язків і залежностей.

Складність та багатогранність процесу економічного виховання потребує використання різноманітних методів і прийомів. Теоретичні заняття доцільно чергувати з діловими іграми, диспуатами, конференціями. Частіше за все у виховній практиці різноманітні методи використовуються комплексно, у взаємозв'язку, а не ізольовано один від одного.

Особливе значення з точки зору виховання має оцінка подій, осіб, точок зору, позицій, дій, ходу розвитку тощо. Оцінка змушує людину задуматись, завжди сприяє розвитку особистості: її знань, почуттів, її здібностей, мужності зайняти відповідну позицію і відстоювати її.

Виховний процес відбувається не тільки на уроках економічного циклу, а й у позаурочний час. Як показують спостереження, найбільш повно реалізувати економічне виховання можна при поєднанні безпосереднього вивчення економіки та позакласної роботи з цього предмету.

Всебічний розвиток особистості може бути реалізованим лише на основі комплексного підходу, який забезпечить єдність всіх видів виховання.

Сучасні тенденції соціального та економічного розвитку українського суспільства передбачають формування особистості громадянина, що повинен мати високий рівень економічної культури, оскільки соціальний та економічний прогрес неможливий без активної участі кожної освіченої людини в економічних процесах, без перетворення громадян України із пасивних виконавців «командної волі» на самостійних і самодостатніх суб'єктів економічної, соціальної і громадської діяльності. У прагненні до суспільної корисності, здорової конкуренції, соціальної відповідальності розкривається роль людини як об'єкта і суб'єкта економічних відношень. Нова економічна культура громадян України — найважливіший чинник національного розвитку.

Економічна культура — це складне особистісне утворення, що визначається і регулюється комплексом уявлень, переконань, звичок, стереотипів поведінки, що реалізуються в економічній сфері суспільства і пов'язані з економічною діяльністю, рівень сформованості яких визначає економічну поведінку особистості.

Структура економічної культури включає в себе системоутворювальні складові — когнітивний компонент (економічні знання, економічне мислення), оперативний компонент (економічні вміння і навички) та ціннісно-мотиваційний компонент (цінності комунікативної культури, загальнолюдські цінності, цінності інформаційної культури, цінності корпоративної культури та цінності культури споживання).

Процес формування економічної культури учнів — це цілісна організація навчально-виховного процесу ЗЗСО, яка ґрунтується на набутті визначеної сукупності економічних знань, умінь і навичок, стереотипів економічного мислення, моральних норм та цінностей і виявляється в стійких переконаннях особистості і нормативах її соціально-економічної поведінки.

Формування економічної культури учнів відбувається під дією зовнішніх і внутрішніх чинників. Зовнішні чинники: внутрішня і зовнішня політика держави; соціально-економічне становище держави; суспільні потреби; інформатизація суспільства; науково-технічний прогрес; соціокультурні фактори. Вони сприяють формуванню особистості тільки у сполученні з внутрішніми чинниками.

Формування економічної культури базується, в першу чергу, на поглибленні економічних знань, на усвідомленні основних законів ринкового господарювання, форм активізації виробничих процесів, організаційної перебудови виробництва, розумінні комунікативних норм стосунків, управління тощо.

Для здійснення аналізу розвитку педагогічної теорії та практики щодо формування в учнів закладу загальної середньої освіти економічної культури варто орієнтуватися на такі критерії: ступінь економічного розвитку суспільства; завдання, зміст і принципи економічної освіти та виховання, розвиток економічних потреб.

Основними складовими системи цілісного процесу формування економічної культури учнів є: мета, завдання, фактори, функції, принципи, організаційні форми, методи, умови формування та показники сформованості економічної культури.

Оволодіння економічною культурою передбачає також знайомство з ієрархією наукових знань в економіці. Це: вчення (сукупність теоретичних положень, що складаються з теорій і концепцій), теорії (форми знання, що дають цілісне уявлення про закономірності явищ і підтверджуються експериментом чи розрахунком), концепція (точка зору, чи керівна ідея щодо розуміння процесів і явищ), гіпотеза (ще не перевірене і не підтвержене наукове припущення), поняття (форма мислення, як елемент вчень, теорій, концепцій і гіпотез), термін (слово чи словосполучення, що вказує назву наукового поняття), парадигма (сукупність знань, даних, приклад, зразок, шаблон).

Одним із показників економічної культури особистості виступають певні економічні навички, вміння, досвід. В економічній діяльності до корисних навичок можна віднести роботу на комп'ютері, розрахунки, аналіз господарської діяльності, розробку бізнес-плану, підрахунок норми і маси прибутку, визначення розмірів податків, складання домашнього бюджету тощо. Певні навички потрібні і для ділового спілкування, самостійного вибору об'єкта праці, планування й організації своєї роботи, купівлі й продажу продукції, встановлення ціни, створення і популяризації реклами тощо.

Результатом формування економічної культури в учнів має бути сформоване економічне мислення, економічні знання, вміння і навички, направлено на загальнолюдські цінності, цінності комунікативної культури, культури споживання, цінності інформаційної культури.

На жаль, сьогодні ще недостатній рівень економічного мислення, професійної етики, економічних знань тощо. Характерними рисами сучасної економічної культури в Україні є тяжіння до входження в яку-небудь групу, структуру, корпорацію, побоювання здійснювати економічні дії самому, урівнювальні й утриманські стереотипи, орієнтація на зобов'язання держави перед кожним робітником незалежно від його внеску у державний розвиток. Фактори розвитку економічної культури в Україні сформували систему духовних цінностей, які визначають напрям цього важливого процесу. До цієї системи належать: працелюбність, любов до землі, ощадливість, ретельність у виконанні трудових операцій, прагнення до добробуту, практицизм і раціональність, повага до професіоналізму, пріоритет покликання, ініціативність.

Сукупність цих чинників формує нові потреби особистості в набутті соціально-економічних знань, готовність до підвищення рівня продуктивності мислення, до розвитку розумових операцій, необхідних для розв'язання поставлених завдань. Отже процес формування економічної культури стає важливим системним компонентом формування особистості.

Опитування, проведені серед учителів і учнів, показали, що для підвищення ефективності процесу формування економічної культури необхідні: систематичність і послідовність в організації економічного навчання і виховання; забезпечення наступності у вивченні економічних навчальних дисциплін, починаючи з початкової школи; введення інтегрованих спецкурсів, що носять прикладний соціоекономічний характер; наповнення навчальних дисциплін соціально-гуманітарного, природничого та математичного циклів змістом соціально-економічної діяльності. Щодо мети навчання і виховання економічних знань, то перевага віддається: освітній (дати учням знання основ економіки), сформувати мотиви вивчення економічних дисциплін, потрібно сформувати вміння практично використовувати знання з економіки, розвивати економічне мислення та економічний світогляд, виховувати економічно значущі якості особистості.

Настав час змінити взаємостосунки вчителя і учня. Учитель не повинен жорстко регламентувати й одноосібно визначати розвиток і пізнання вихованця. Він має допомагати кожному реалізувати опти-

мальний шлях пізнання розвитку на основі індивідуальної сутності. З огляду на низку причин, і насамперед на наявність нових інформаційних технологій, учитель перестає бути єдиним чи головним джерелом знань для учня, він має стати його партнером у навчанні й розвитку.

В епоху інформатизації суспільства набуває неабиякої ваги інформаційна культура, теж як складова економічної культури. Вона включає в себе культуру пошуку, засвоєння і користування інформацією. Збільшення обсягу споживаної в суспільстві інформації, поширення інформаційних технологій привели до появи інформаційних відносин. Для регулювання цих відносин необхідне знання норм комп'ютерного права й уміння застосовувати їх на практиці; уміння про інформаційну безпеку й уміння реалізувати захист інформації від несанкціонованого доступу, від комп'ютерних вірусів; усвідомлення результатів і можливих наслідків своєї інформаційної діяльності; відповідальність за індивідуальну поведінку в інформаційному середовищі.

Формування інформаційної культури учнів є одним з основних навчально-виховних завдань сучасної освіти, оскільки, по-перше, воно визначає соціально необхідний рівень інформованості особистості, що відповідає рівню розвитку суспільства; по-друге, інформаційна культура формує систему ціннісних орієнтацій, що виявляється в підборі інформації, її оцінці, критичному осмисленні; по-третє, інформаційно-культурне середовище сприяє засвоєнню учнем знань і цінностей у формі стереотипів, що переважають у даний час; по-четверте, безпосереднім помічником у становленні і вихованні інформаційної культури особистості виступають нові інформаційні технології, володіння якими є вимогою інформаційного суспільства і сприяє найбільш повному розкриттю особистості у всіх видах діяльності.

Важливе значення у формуванні інформаційної культури мають сучасні інформаційні засоби навчання: комп'ютерні навчальні програми, що включають електронні підручники, економічні ігри, тренажери, практикуми; навчальні системи на базі мультимедійних технологій, побудовані з використанням персональних комп'ютерів, відеотехніки, накопичувачів на оптичних дисках, інтелектуальні та навчальні експертні системи тощо.

Останнім часом усе більше досліджень педагогів, психологів, соціологів свідчать про зростаючий вплив соціокультурного фактора на ставлення людей до організації праці, споживання, інвестицій тощо, на схильність до визначених норм організації соціально-економічної діяльності людини, важливим коректором якої є цінності особистісної

культури споживання, тому до шкільної варіативної складової програми доцільно ввести спецкурс «Основи споживчих знань».

Під культурою споживання розуміють сукупність стійких форм соціально-економічної взаємодії, закріплених у нормах і цінностях, засобах комунікації, які передаються від покоління до покоління, що виявляється в існуванні стійких форм, способів і моделей споживання.

На вибір споживача впливає низка цінностей: функціональні, умовні, соціальні, емоційні тощо. Усі ці цінності не залежать одна від одної і впливають на вибір продукту, торговельної марки й інші елементи ухвалення рішення про споживання. Проте сама культура, через рекламу, моду, роздрібну торгівлю й інші сфери, які не підвладні продавцям, але важливі для споживачів на стадіях усвідомлення потреби, — визначає важливість продукту споживання.

На формування споживчої культури впливають такі групи чинників: загальнокультурні (культура народу, мікрокультура, громадський статус); соціальні (колектив, сім'я, соціальна роль); особистісний (світогляд, вік, заняття, спосіб життя тощо); психологічні (мотивація, сформованість мислення, світосприйняття, характер тощо).

Майже кожна людина у своїй діяльності постійно стикається з проблемами комунікації. Уміння продуктивно і безконфліктно спілкуватися, налагоджувати стосунки — важлива якість та необхідна складова загальної культури людини. Спілкування є важливим процесом взаємодії суб'єктів економічної діяльності, у якому відбувається обмін інформацією, досвідом, здібностями, результатами діяльності. Комунікація — річ настільки важлива, що в багатьох великих корпораціях існують підрозділи, які спеціально займаються тільки питаннями комунікативного етикету.

Комунікативна культура, як складова економічної культури, включає в себе систему знань про загальнолюдську і професійну мораль, її історію і практику, про стосунки між людьми у процесі економічної діяльності, що покликані регулювати, заохочувати чи обмежувати поведінку суб'єктів соціально-економічних відношень з метою мінімізації групових суперечностей, підпорядкування індивідуальних інтересів загальногруповим.

Основним завданням комунікативної культури є формування правил поведінки, що сприяють взаєморозумінню людей у процесі виробничої діяльності, орієнтування суб'єктів соціально-економічних стосунків на конструктивний результат, сприяє розв'язанню конфліктних ситуацій і суперечливих положень, формує імідж особистості.

На уроках економіки варто розвивати риторичні здібності. Це і вміння вести дискусії з економічних проблем, і захист власних проєктів, і детальне викладення своїх думок.

Нашому суспільству не байдуже, які професії вибирають випускники шкіл, наскільки правильно вони визначають свій життєвий шлях, бо успіх їх подальшої роботи багато в чому залежить від того, чи зуміють вони вибрати професію по душі. А вибрати професію випускнику нелегко. Зараз існує більше десяти тисяч різноманітних професій, але кожному потрібна саме та професія, яка може принести моральне і матеріальне задоволення, допоможе по-справжньому застосувати свої сили і знання на користь суспільства, надасть можливість відчувати себе потрібним і корисним людям.

Відомо, що професійна орієнтація учнів на уроці підвищує пізнавальний і виховний рівень навчання, посилює політехнічну спрямованість навчання, тобто безпосередньо пов'язана з вирішенням інших задач уроку.

Сучасний шкільний курс економіки за змістом, методами і прийомами навчання, формами організації навчального процесу пов'язаний з життям не тільки свого краю і країни, але й інших країн світу. Тому при вивченні природних умов, різноманітних галузей господарства потрібно знайомити учнів з сучасними професіями, формувати повагу до людей, зайнятих у сфері матеріального виробництва та сфері обслуговування. Все це, без сумніву, вносить певний вклад у трудове виховання учнів, орієнтує їх на вибір майбутньої професії.

Зв'язок навчання з життям — один з основних принципів сучасної школи. Особливо важливий зв'язок з поточними подіями на уроках і в позакласній роботі з економіки. Шкільний курс економіки всім своїм змістом забезпечує зв'язок навчання з життям. Для зміцнення цього доцільно використовувати на уроках економіки матеріали з періодичної преси. Ці матеріали включаються в пояснення, розповідь учителя з поточними подіями економічного, політичного і культурного життя, з новинами науки і техніки.

РОЗДІЛ III

МЕТОДИЧНІ МОЖЛИВОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У РОЗКРИТТІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗМІСТУ ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ В ГІМНАЗІЇ ТА ЛІЦЕЇ

На сучасному етапі розвитку педагогічної науки та шкільної практики особливого звучання набуває проблема особистісно зорієнтованої організації навчальної діяльності учнів. Актуальність цієї проблеми зумовлена тими докорінними змінами, що сталися в системі народної освіти України. Сьогодні, як зазначається у Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013 р.), виникла потреба в підготовці суспільно активних громадян, конкурентоспроможних на європейському і світовому ринку праці. Узятю вектор на гуманізацію й демократизацію навчання, на формування особистості як найвищої соціальної цінності. За таких умов принципово важливим є питання людиноформувальної діяльності у цілісному педагогічному процесі. У зв'язку з цим система шкільної географічної освіти потребує удосконалення, яке має відповідати сучасним запитам особистості, тенденції розвитку суспільства.

Групова навчальна діяльність — це така форма організації навчального процесу, коли учні, працюючи у навчальних (3-7 осіб) групах, об'єднані спільною навчальною метою і колективно-розподіленою діяльністю, а вчитель керує роботою кожного з них опосередковано, через завдання, якими спрямовує діяльність учнів. В її змісті закладено діяльнісний потенціал активізації роботи на уроці, пробудження творчої думки учнів, неординарність розв'язання навчально-проблемного завдання, розвитку географічного мислення. Практика свідчить, що групова діяльність школярів в освітньому просторі відкриває реальні можливості відійти від шаблонів авторитарної системи навчання і вплинути на формування інтелектуального потенціалу особистості учня.

Аналіз вивчення досвіду роботи вчителів-практиків допоміг виявити, що наявні в методиці навчання географії форми й види урочної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах використовуються епізодично, безсистемно, з недостатнім урахуванням вікових особливостей школярів. Велику увагу вчителі продовжують звертати на знанневий елемент і менше — на компетентнісний підхід («... що складається із знань, умінь, досвіду, цінностей і ставлення, що можуть цілісно реалізовуватися на

практиці»). Тривалі педагогічні спостереження за освітнім процесом у закладах загальної середньої освіти конкретизують думку, що інтерес до навчання зростає, коли учні активно включаються у процес, виконують завдання разом, дискутують, моделюють спільну думку, презентують її, використовуючи про цьому власний природний потенціал.

На засадах групової навчальної технології формується колективізм, моральні, гуманні якості особистості. Важливу роль у формуванні цих якостей відіграють особливості організації групової діяльності; розподіл функцій і обов'язків між учасниками діяльності, обмін думками, взаємна вимогливість і допомога, взаємоконтроль і взаємооцінка, вчать спілкування один з одним, розв'язують конфлікти, що виникають у співпраці. Таким чином, групова форма навчальної діяльності, на нашу думку, у контексті особистісно зорієнтованого підходу має ефективний важіль.

Крім того, групове спілкування на уроці має відбуватись через різні форми організації групової активності: дискусії, диспути, навчальні конференції, рольові ігри, уроки-семінари, захист проєктів, уроки-звіти, уроки-заліки, брейнстормінг (відомий як «мозковий штурм»), педагогічні технології. Форми групової активності виправдовують спільну навчальну працю, що подобається учням, формують компетентність, вносять дух творчості в освітній і виховний процес з географії. Але для створення системи і постійності, необхідно частіше застосовувати елементи групової навчальної діяльності учнів. Як показує практика, учителі епізодично вдаються до створення навчальних груп, не дотримуючись при цьому визначених динамікою умов їх творення. На базі анкетування учителів з'ясували, що педагоги не заперечують позитивний вплив навчальної групи на формування особистості.

Навчання в групах підвищує ефективність освітнього процесу з економіки, створюючи умови, за яких учень розкриває свою творчу індивідуальність, тому що стає суб'єктом навчання.

Важливим елементом інтеграції природничих наук вважаємо наукові економічні поняття, які є базовими для розуміння економічних теорій, формування наукового світогляду. У зв'язку з цим, навчання економіки має спиратися на основні наукові поняття, які є важливими для подальшого розвитку економічної освіти та економічної компетентності учнів на засадах діяльнісного та особистісно орієнтованого підходах.

Процес формування понять має ряд особливостей. Одна з найважливіших полягає в тому, що поняття не можуть бути засвоєнні тільки шляхом заучування визначень. Пошуки оптимального способу формування географічного понятійного апарату в учнів у процесі навчання в

гімназії та ліцеї привели до думки, що методичні технології, спрямовані на навчання у дії, спроможні допомогти сучасному учителю. Тому ми звертаємо увагу на методику використання інтерактивних методів (прийомів) для формування економічних понять в учнів гімназії і ліцею у контексті навчання в групах.

Досвід показав, що використання інтерактивних технологій вимагає старанної підготовки до уроків не тільки вчителя, а й учнів. У процесі навчання потрібно поступово вводити елементи інтерактивних технологій та залучали учнів до роботи в парах або малих групах, як стабільних, так і динамічних, змінних.

Зацікавленість груповою діяльністю пояснюється тим, що в сучасній шкільній освіті використовуються різноманітні інноваційні технології, які результативно вирішують завдання модернізації шкільної освіти. Дослідження сучасного стану шкільної практики показало, що в основу педагогічних інноваційних форм навчання й виховання покладено методику організації навчальних груп.

Використання груп в організації навчального процесу дасть учителю можливість підвищити ефективність освітнього процесу з економіки.

Розділивши завдання серед учнів навчальних груп, учитель отримує результат набагато швидше, ніж якби ці завдання виконувалися індивідуально. Це пояснюється тим, що зростає інтенсивність пробних версій, групою фіксуються, аналізуються і відкидаються помилкові варіанти. Надаючи учням свободу інтелектуальної діяльності, учитель підводить їх до пошукової творчої роботи, а сформовані навички можна використати у повсякденному житті. Дослідження сучасного стану шкільної практики показало, що методику застосування навчання у групах можна розглядати як один із способів інновації. Методично грамотно організовані та цікаво проведені групові заходи з економіки дають можливість розв'язувати такі основні завдання у профільній школі: поглиблення та збагачення знань, безпосередньо здобутих на уроках; розширення світогляду, підвищення загальної культури молоді, формування в учнів навичок самостійної творчої діяльності з економіки; прояв ініціативності, розвиток індивідуальних здібностей, розкриття талантів; виховання любові до рідного краю, до своєї Батьківщини, бережливого ставлення до природи, всього навколишнього середовища; зацікавлення учнів економічною наукою; закладання основ фізичного та психічного здоров'я; формування колективу однодумців. Отже, використання групової форми навчання надає можливості для організації ділової співпраці з метою вирішення поставленої в класі навчальної проблеми. Вільне спілкуван-

ня на уроці, висловлювання власної думки, повага до думки, повага до думки оточуючих — необхідні умови, що забезпечують ефективність нових технологій. Наведемо приклади.

Прийом «Оратори». Учитель об'єднує клас у три групи і роздає картки, на яких написані уривки вірша І. Кушніра «Карпати». Учні кожної групи мають разом прочитати свій уривок за командою вчителя.

Прийом «Казка». Учитель пропонує учням послухати казку про (підходить будь-яка тема з навчальних програми економіки), але в ній є неправдиві речі, які учні мають знайти і виправити. Учні уважно слухають, а коли чують помилку всі разом хлопають в долоні, а хтось з учнів називає правильну відповідь.

Прийом «Хвиля». Учитель пропонує учням намалювати простим олівцем у зошиті хвилі, а на них прописати ручкою ключові слова, на одній хвилі одне слово, які найбільше запам'яталися під час уроку. Після закінчення роботи учні зачитують свої висновки. Чим більше хвиль з різними ключовими словами, тим продуктивніше засвоєно навчальний матеріал.

Сучасний випускник закладу загальної середньої освіти — це особистість, яка сформувалася і готова до дії. В учнівському колективі відбувається боротьба за лідерство, процвітає виставляння один перед одним, занижується оцінка іншого з метою самоутвердження серед ровесників. Усе це в сукупності негативно впливає на рівень успішності учнів, тому що знижується інтерес до навчання в цілому.

Із власних спостережень за освітнім процесом на уроках економіки можемо стверджувати, що учнів гімназії та ліцею зацікавлюють *тематичні відеоролики*. Наглядна наочність впливає на формування просторової уяви й стимулює мотивацію як до предмета, так і до теми вивчення. Відеонаочність як засіб стимулювання мотиваційної діяльності семикласників доречно використовувати перед вивченням нової теми уроку. Щодо хронометражу часу, то демонстрування відеоролика має тривати до 1,5 хвилини. На цьому етапі учні лише сприймають інформацію, не усвідомлюють, не осмислюють. Підбірку тематичних відеофрагментів до уроку можуть здійснювати і самі семикласники під керівництвом вчителя економіки, а не лише педагог. З метою привернення уваги до навчання економіки та розвитку творчої особистості школяра, враховуючи власний педагогічний досвід та аналіз літературних джерел, пропонуємо ввести в освітній процес з економіки **відеореферати**.

Ефективним методом формування мотивації у семикласників до навчання з економіки, як показує практика, є **інтелектуальні ігри**. Вправи можна застосовувати на окремих структурних етапах уроку: на етапі орга-

нізації класу, актуалізації знань, мотивації до теми вивчення, закріплення вивченого матеріалу. Наведемо декілька вправ (інтелектуальних ігор).

Вправа «Вивчаємо грошову систему». Учитель економіки пропонує учням за певний час написати основні поняття (ключові слова теми) на конкретну букву з українського алфавіту.

Вправа «Держу парі». Учитель подає ствердження. Учні пишуть порядковий номер та відповідь: «так», «ні».

Вправа «Віртуальна екскурсія». Без допомоги географічної карти за 3-4 хвилини наведіть по 4 приклади географічні об'єктів та запишіть у таблицю. Час пішов...

Туристичні країни	Міста

Важливим елементом людського співжиття є здатність побудувати бесіду, встановити та підтримати у розмові зв'язок, контактність між людьми, розвинути сприймання і розуміння один одного у спілкуванні. Розвиток комунікативних якостей у школярів можливий, на нашу думку, за умов запровадження сучасних освітніх технологій, які здатні розвивати уміння критичного мислення.

Методика проведення дискусії вимагає високого рівня організації, уміння й навичок стисло й чітко формулювати свої думки, доводити їх слушність, переконувати в цьому інших, терпляче вислуховувати свого опонента, не перебивати його, поважати його позицію, ставати інтереси справи вище особистих симпатій чи антипатій.

Дискусія включає три суттєвих взаємопов'язаних компоненти:

- пізнавальний;
- операційно-комунікативний;
- емоційно-оцінювальний.

До пізнавального належать знання про предмет дискусії і проблемна ситуація, що виникла.

До операційно-комунікативного — вміння вести дискусію, відстоювати свою думку, володіння методом логічної доказовості.

До емоційно-оцінювального — емоційні переживання, потреби, цінності, ставлення, мотиви, оцінка.

Отже, дискусію доцільно проводити тоді, коли учні самостійно набувають знань, можуть формулювати проблему, вміють вести полеміку. Полеміка — це гострий обмін думками про складні проблеми науки, мистецтва, літератури, зовнішньої політики.

Типи дискусій:

1. *Спонтанна.* Вимагає через загальне вираження навчальної проблеми всіма учнями класу або групою учнів як емоційний спалах. Це відбувається тоді, коли проблема особисто торкається кожного з учнів. Часто, щоб провести таку дискусію, учням не вистачає знань і переважають емоції.
2. *Запланована.* До неї потрібно належним чином готуватися. Її організація потребує ознайомлення учнів предметом дискусії, вивчення додаткових матеріалів. Учні озброєні достатніми знаннями для вирішення суперечливих питань.

Класифікують дискусії за кількістю учасників. Є дискусії, до яких залучено два учні — дискусії-діалоги. Є групові дискусії, а коли задіяний весь клас — це дискусії колективні.

Вимоги до проведення дискусії:

1. Запропонована проблема має відповідати віку дитини та її життєвому досвіду.
2. Учні мають мати певні знання на тему дискусії.
3. Дискусія має розвивати відповідно до теми протиріччя. Важливі ті цінності, які учні пізнають у процесі дискутування.

Методичні поради для вчителя. Практика показує, що більшість педагогів не володіють методикою підготовки та проведення дискусії. Причина в тому, що вчителі не мають чіткої уяви про те, що таке дискусія, яка від неї користь, які відмінності між дискусією і диспутом або дебатами, не володіють вмінням подати матеріал так, щоб викликати в учнів бажання посперечатися і навіть не здатні підібрати спірні проблеми або відкриті теми. Розглянемо зміст понятійного апарату.

ДИСКУСІЯ — лат. *discussio* — розгляд, дослідження. Це широке публічне обговорення якогось спірного питання, проблеми [4, с. 299].

ДИСПУТ — лат. *dispute* — сперечаюся — це обговорення якогось питання публічно, вільний обмін думками, науковий спір. Усі учасники рівні та активні [2, с. 300].

ДЕБАТИ — фр. *debats* — це публічний обмін думками двох протилежних груп на зборах, засіданні по черзі [4, с. 278].

Слід зазначити, що організація дискусії тісно пов'язана з груповою діяльністю учнів. На дискусії учні поділяються на дві групи: одні займають позицію доказів «за», інші опоненти — «проти» [5, с. 37].

Ведучим виступає вчитель. Його завдання уважно вислуховувати виступи, слідкувати за дотриманням правил проведення дискусії, за тим, щоб всесторонньо обговорювалися питання (тобто рівноцінно було до-

казів зі сторони «за» і сторони «проти»). Якщо чиясь думка не співпадає з думкою ведучого, то це не означає що вона не вірна. Думка кожної людини має право на існування. Ведучий не має права перебивати виступаючого, забороняти висловлювати і доводити своє бачення, оцінювати виступ репліками: «Вірно», «Так-так», «Молодець». Розмова має бути відвертою, атмосфера доброзичною. Вірно буде, якщо ведучий дякуватиме виступаючим. І ще один важливий момент для ведучого: не пропустити жодного бажаного щось сказати, підтримати сором'язливих жестом, посмішкою. Як бачимо, підготовка і проведення дискусії вимагають від вчителя великих зусиль, майстерності, організаційних вмінь, педагогічного такту.

Як оформити дискусію? У кабінеті заздалегідь вивішуються правила культури ведення полеміки, щоб учні могли з ними ознайомитися. Ініціативна група готує плакати з висловами знаменитих людей про спілкування, суперечки, істину. Наприклад:

1. «Кожна людина на землі, чим би вона не займалася, грає головну роль в історії світу. І зазвичай, навіть не знає про це» (*Пауло Коельо*);
2. «Усі ми стали людьми настільки, наскільки навчилися любити і розуміти інших» (*Борис Пастернак*);
3. «Правила хорошої поведінки відомі з давніх-давен, справа за малим — вміти ними користуватися» (*Б.Паскаль*);
4. «Безсилля логічних доказів завжди шукає підкріплення в надмірному темпераменті» (*Л.Леонов*);
5. «Ні в чому не помилятися — це властивість богів» (*Демосфен*);
6. «Кожна людина може помилятися, але нікому, крім дурня, не властиве прагнення уперто відстоювати помилку» (*Цицерон*);
7. «Останній і найвищий дар богів людині — це почуття міри» (*римляни*);
8. «Повага до чужих переконань — це не тільки ознака поваги до чужої особистості, а й ознака широкого і розвиненого розуму» (*С.І.Поварнін*);
9. «Мірою суперечки-дискусії є такт» (*римляни*).

Для створення емоційного настрою можна застосувати музичний супровід.

Методика організації дискусії. Напередодні вчитель економіки оголошує восьмикласникам тему дискусії. Пропонує орієнтовну тематику питань, винесених для обговорення.

На підготовчому етапі учитель економіки створює ініціативну групу школярів, котрі будуть займатися підготовкою проведення дискусії,

проводить з ними консультацію, розподіляє обов'язки, роздає завдання, визначає відповідального.

Під час проведення дискусії учнівський колектив об'єднаний у дві групи: «За» і «Проти».

Пропонуємо ще одну методику — **релаксопедію**.

У системі релаксопедичного навчання важливою є структура релаксопедичного уроку, яка включає наступне:

1. Попереднє ознайомлення учителя з новим інформаційним матеріалом. Усвідомлення цього матеріалу учнями, формування його образу в зорових і слухових зв'язках. Застосування наочності(5-7 хв).
2. Введення учнів у стан релаксації (6-7 хв).
3. Релаксопедичне засвоєння учнями нової інформації. Використання різноманітного триелементарного інтонаційного забарвлення для створення стійких звукомоторних образів (20-25 хв).
4. Завершення релаксопедичного сеансу формулами: «Я вірю в себе!», «Я гарно запам'ятав навчальний матеріал», «Я відчуваю себе бадьорим і свіжим».
5. Виведення учнів зі стану релаксації та виконання завдання для перевірки якості засвоєння нового матеріалу (5-10 хв).

Під час впровадження у навчально-виховний процес з географії релаксопедичної технології, ми використовували її елементи: музичний супровід та автотренінг для учнів 7 класу. Нами були враховані доробки (рекомендації) вчених щодо застосування даної педагогічної технології, а саме:

1. Засвоєння нового матеріалу має відбуватися через м'язову релаксацію й аутогенне тренування (саморегуляція).
2. Необхідною умовою є цілеспрямована участь учня у процесі релаксопедичного навчання.
3. Не потрібно учневі налаштовуватися на заняття напередодні й уточнювати час початку релаксопедичного сеансу.
4. Установки мають активізувати всі психічні процеси людини, закладені в емоційно-вольовій, мотиваційній та інтелектуальній сферах, щоб використати резерви неусвідомленої сфери психіки.
5. Має спрацьовувати принцип ненапруженого, легкого, радісного навчання.
6. Релаксопедичні заняття протипоказані людям із психічними захворюваннями.

Головний чинник креативного навчання є ініціативність учнів. Учень є суб'єктом навчального процесу. Він несе відповідальність за свою ро-

боту на уроці. Але і роль вчителя не зменшується. Під час проведення уроку за технологією креативності навчальний процес перетворюється у співпрацю вчителя і учня. Велике значення при цьому відіграє особистість педагога. Він має бути талановитою, яскравою, цікавою, творчою людиною. Сучасний вчитель, виконуючи завдання, поставлені перед школою, прагне не лише, щоб учні запам'ятали програмний матеріал, а й ставили запитання, творили, вирішували, інтерпретували, дискутували. Дослідження показують, що саме на активних заняттях учні вчать найбільш повно і з користю для себе. Ефективними інноваціями формування економічної культури в учнів гімназії та ліцею є проектні технології, інтерактивні методи «Ажурна пилка», «Акваріум», групова навчальна діяльність, технологія «Веб-квест», «Перевернутий клас» тощо.

Як показує практика, найкраще прослідковується індивідуальна результативність креативного мислення під час групового навчання. Навчальні групи із п'яти осіб спроможні реалізувати поставлені завдання. Спрощується фіксація результатів, здійснюється об'єктивність отриманих результатів. Завдання з елементами креативності бажано включати в уроки систематизації та узагальнення знань, під час проведення тематичних атестацій у нестандартних формах організації занять.

Розглянемо групові методи активізації пошуку ідей. Наприклад, **прийом «Шести капелюхів»** (Е. де Боно). Творчий процес поділяється на окремі етапи (шість). Кожен етап виконується учасниками, які отримують шляпу певного кольору. З кольором пов'язане конкретне завдання.

- *Білий капелюх* (раціональний). Учасники вивчають проблему і підбирають цифри, факти досліджуваного. Дають відповідь: що ми маємо? Що нам ще потрібно? Які питання у нас виникають?
- *Червоний капелюх* (емоційний). Учасники вивчають емоції, інтуїції, почуття. Дають відповідь на питання: які відчуття виникають у мене, коли я занурююсь у дану проблему?
- *Чорний капелюх* (песимістичний). Учасники вивчають труднощі, пов'язані з проблемою, недоліки, чого слід боятися.
- *Жовтий капелюх* (оптимістичний). Учасники вивчають позитивні сторони даного питання. Відповідають на питання: для чого це потрібно? Чому це можливо зробити? Чому це буде результативно?
- *Зелений капелюх* (творчий). Учасники групи шукають нові пропозиції, ідеї, альтернативи.

- *Синій капелюх* (філософський). Учасники розкажуть про шляхи і наслідки впровадження їх розробки у практику. Дають відповідь на питання : чого ми досягли? Що робити далі?

Широко використовується вчителями економіки **прийом «Мозковий штурм»**. Існує чотири варіанта проведення «Мозкового штурму»:

- Класичний. Ідеї поступають у вільному порядку. Кожний виступає без обмежень у частоті та черговості. Запис ведеться на листку фліп-чарта. Обмеженість у часі.
- Впорядкований. Встановлюється черговість виступів. Запис ідей ведеться на листку фліп-чарта. У часі необмежений.
- «Міцубісі». Процес висунення ідей розбивається на дві повторні стадії, однакової тривалості. На першому етапі учасники самостійно записують свої ідеї у блокноти, а на другому етапі — по черзі оприлюднюють. Координатор переносить ідеї на лист фліп-чарта.
- Блокнот ідей. Учасники процесу по черзі записують свої ідеї стовпчиком в спільний блокнот.

На першому етапі учні самостійно обдумують питання і записують на окремому листку відповідь. На другому етапі учні оприлюднюють думки, які фіксуються одним із учнів або вчителем записом на дошці. Сукупність самостійних висловлень десятикласників — це і є повна відповідь на поставлене питання, його розв'язком. Завдання вчителя відкоригувати, узагальнити і правильний, остаточний варіант озвучити. Передбаченими відповідями можна вважати наступні: скоротяться значні військові витрати; призупиниться вилучення коштів із суспільної сфери; вивільнені кошти можна буде направити на вирішення екологічних, соціальних та продовольчих проблем; поповниться суспільна сфера значними трудовими ресурсами, які задіяні у військовій промисловості; збережуться цінні природні ресурси і сировина, які використовуються на потреби озброєння.

Сьогодні на ринку праці з'явилися модні професії: копірайтер, коучинг, медіа-байєр, промоутер, трейдер. Люди, які оволоділи навичками цих професій, є професіоналами, оригінальними, неповторними, унікальними, творчими, одним словом — креативними. Візьмемо для прикладу копірайтера — людину, яка придумує рекламу або коучинга — людину (тренер), яка допомагає покращити продуктивність праці через навіювання впевненості, сили, енергії, внутрішніх можливостей, ситуації успіху тощо.

Практика показує: креативний підхід до вивчення економіки активізує, розвиває природні творчі здібності і учитель залишається основним

суб'єктом навчально-виховного процесу. Слід зазначити, що вчителі географії через недостатнє методичне забезпечення мало застосовують на заняттях інноваційні технології, але цікавляться. Наші спостереження за освітнім процесом з економіки в гімназії та ліцеї дають підстави говорити, що географія може надати широкі можливості для формування креативного мислення.

Для формування інтелектуально розвиненої творчої особистості, здатної самостійно здобувати знання, адаптуватися до змін економічного і соціального розвитку, як показує шкільна практика, варто вводити у шкільний освітній процес з економіки інноваційні педагогічні технології. Сучасний стан шкільної системи освіти не задовольняє вимоги суспільства в умовах розбудови української державності, не відповідає запитам особистості, світовим досягненням людства. Широке використання новітніх педагогічних технологій відкриє можливість для «відтворення і нарощування інтелектуального потенціалу суспільства». Новий підхід до організації навчання направлений на підвищення рівня пізнавальної активності школярів, ефективність й результативність навчальної діяльності, розвиток нації, яка постійно навчається.

Цікавою інноваційною технологією, на нашу думку, є застосуванням інтерактивного **методу «Ажурна пилка»**.

Структура уроку може мати такі етапи:

I. Підготовчий етап (*організаційний*)

II. Основний етап (*власне урок*)

а) повідомлення теми уроку; мотиваційна діяльність (4 хв.)

б) метод «Ажурна пилка» (30 хв.)

III. *Заключний етап (контроль і корекція знань)*

а) методичний прийом «Джерело знань» (7 хв.)

б) методичний прийом «Рефлексія» (4 хв.)

Підготовчий етап проходить в позаурочний час. Учитель напередодні уроку (за 2-3 дні) збирає учнів, повідомляє тему уроку. Учні об'єднуються у навчальні групи. У кабінеті географії на стенді вивішується список складу навчальних груп. Утворені групи називаються «домашніми». Кожна група отримує випереджувальне завдання. Учитель розподіляє учнів за пунктами параграфа. Кожна «домашня» група читає лише 1 пункт параграфа. Завдання груп учитель вивішує на стенд у кабінеті географії. Кожен учасник групи складає міні-конспект прочитаного: це може бути короткий конспект або знаково-схематичний текст, тези, складена таблиця тощо. Учитель пропонує учням розробити однотонну кольорову емблему. Діти обговорюють колір емблеми та її форму. Ко-

жен учасник у групі має мати емблему. На емблемі має стояти порядковий номер учасника (№ 1, № 2, № 3, № 4, № 5 (у групі 5 учасників)). Наприклад, «домашня» група № 1 обрала емблему блакитного кольору, форми ромба.

Основний етап. На цьому етапі «домашні» групи показують учителяві міні-конспекти розповіді. Учитель перевіряє наявність емблем. Далі учитель просить учнів з порядковим номером № 1 від кожної групи вийти на середину класу. Це — новостворена група. Потім № 2, № 3 і т.д. об'єднуються у так звані «класні» групи. Таким чином утворюється 5 груп по 5 учнів з різними кольоровими емблемами і однаковими порядковими номерами. Учитель виділяє 15 хвилин для того, щоб школярі розповіли свій міні-конспект один одному, використовуючи атлас, дошку з крейдою, нотатки тощо. Після обміну інформацією учасники повертаються у «домашні» групи.

Учитель виділяє ще 15 хвилин для «домашніх» груп. Учні обмінюються отриманою інформацією у «класних» групах, тобто переказують один одному почуте, доповнюють, виправляють, пояснюють, з'ясовують незрозуміле. Відбувається закріплення навчального матеріалу. Так за 30 хвилин учні вивчають весь параграф.

Учитель готується до заключного етапу уроку.

Заключний етап. Використовуємо **методичний прийом «Джерело знань»**. На цьому етапі проводиться перевірка засвоєння учнями вивченого матеріалу. Наставник заздалегідь (на підготовчому етапі) розробляє на окремих аркушах кожному учневі (з метою економії навчального часу на уроці) експрес-завдання. Контроль знань проводиться у вигляді тестових завдань: три варіанти, тести-самоопитування. Учні виконують індивідуально, самостійно. Перед початком проводиться інструктаж: пояснюються правила написання, вказується час на виконання, кількість балів.

Особлива роль у розвитку інтересу школяра до процесу вивчення географії та економіки належить **квест-технологіям**. На реалізацію запропонованого нами гео-квесту орієнтовно відводиться 45 хв — 1 год. Проводити даний захід рекомендовано наприкінці року після знайомства з усіма регіонами світу. Місце проведення — кабінет географії або актову залу. Основними виконавцями є учні 10 класу, які проходять гео-квест. Старшокласники (за бажанням — батьки) зустрічають команди на визначених пунктах і дають завдання. Вчитель географії виступає у ролі організатора заходу, йому надається вступне слово перед початком гео-квесту. На території проведення квесту необхідно залишити 5 столів,

які виконують роль зупинки: «Європа», «Азія», «Австралія та Океанія», «Америка», «Африка». Далі, учні об'єднуються у команди, учасники якої сідають за один із столів та отримують паспорт мандрівника для фіксації балів за проходження завдання. Максимальна кількість балів за весь квест — 25. На кожному тематичному пункті команда вирішує завдання економіко-географічного змісту, записує бали та наосліп обирає «папірець-підказку» наступної станції. Підказкою слугують цитати з творів відомих мандрівників, дослідників, географів України та світу. Таким чином всі команди одночасно задіяні у роботі, закріплюють отримані знання з курсу географії у 10 класі та згадують основні персоналії, що брали участь у дослідженні материків та регіонів світу. Після проходження квесту, вчитель разом з старшокласниками підраховує набрану кількість правильних відповідей у кожній команді (кількість відміток у паспорті) та час проходження етапу. Враховуючи ці показники, команди ранжуються у рейтинговий список і визначаються переможці гео-квесту. Завдання для виконання та підказки наступної станції запропоновані нижче.

Станція «Європа»

Енріке (із Лісабону) і Михайло (із Києва) часто спілкуються один з одним в Інтернеті. Їм доводиться виходити в Інтернет в один і той же час, щоб вони змогли поспілкуватися. З 9.00 до 16.30 за місцевим часом хлопці ще у школі, а з 23.00 до 7.00 за місцевим часом вже сплять. Щоб визначити слушний для спілкування час, Енріке переглянув час у різних частинах світу, і знайшов наступну інформацію: ніні в Лісабоні — 21.00, у Києві — 23.00. Який час у Лісабоні, якщо у Києві у Михайла закінчили уроки? Який тоді час може бути зручний для спілкування? Запропонуйте свої варіанти.

Відповідь: у Лісабоні 13.00. Лісабон (з 16.30 до 21.00), Київ (з 18.30 до 23.00).

Станція «Азія»

Прочитайте уривок з газети: «У даний час в Китаї відшивають близько 400 000 різних брендів одягу, з яких близько 50% — іноземні. Серед тих, хто першими розмістили свої виробництва на території Китаю був П'єр Карден (Pierre Cardin) ще в кінці 1980-х років. Нині частка швейної та текстильної промисловості в загальному обсязі ВВП Китаю перевищує 11%. Виходить, що податкові відрахування текстильної та швейної промисловості дозволяють КНР формувати до

15-20% бюджету країни». Які чинники зумовили домінування Китаю на світових ринках текстилю та одягу?

Відповідь: незначна залежність виробників від імпорту сировини, значна пропозиція робочої сили на ринку праці, приєднання до Світової організації торгівлі (СОТ).

Станція «Австралія та Океанія»

Заповніть пропущені місця: «Країна-архіпелаг, що розташована в Південній півкулі; належить до групи країн переселенського капіталізму; одна з провідних експортерів яловичини, баранини, вовни, продукції молокопереробної промисловості: країна _____, столиця _____, регіон _____».

Відповідь: Нова Зеландія, Веллінгтон, Океанія.

Станція «Америка»

Журнал «Motor trend» щорічно використовує рейтингову систему для оцінки американських авто і надає звання «Машина року» за найвищу загальну оцінку. У минулому році була проведена оцінка п'яти нових машин, а їх результати за показниками представлені в таблиці: 3 бали — чудово, 2 бали — добре, 1 бал — непогано. Для підрахунку загальної оцінки машини журнал використовує формулу: Загальна оцінка = $3 \cdot S + F + E + T$. Розташуйте автомобілі за рейтингом, відповідно до їх загальної оцінки.

Марка	Безпека (S)	Економія пального (F)	Зовнішній вигляд (E)	Зручність (T)
Cadillac	3	1	2	3
Chevrolet	2	1	2	2
Ford	3	1	2	2
Dodge	2	2	3	3
Buick	3	2	3	3

Відповідь: Buick, Dodge, Cadillac, Ford, Chevrolet

Станція «Африка»

Близько 80% світового експорту ванілі забезпечує африканська острівна країна — Мадагаскар. Але 8 останніх років ціни на ваніль стрімко зростають: в 2012 році грам пряності можна було купити всього за 20 центів, а зараз доведеться викласти вже 2,5 долари. Коли компанія Соса Сола перейшла на синтетичну ваніль, це ще більше вдарило по економіці Мадагаскару. Що допомогло Мадагаскару вийти в

лідери?Що стало причиною різкого збільшення ринкової ціни на культуру? Як можуть бути наслідки для населення та економіки країни?

Відповідь: дешева робоча сила, сприятливі кліматичні умови; основана причина — глобальне потепління, що призводить до посухи і буревіїв на території Мадагаскару, а також збільшення попиту на більш дешеві штучні ароматизатори; через падіння врожайності ванілі кількість населення, що страждає від голоду на Мадагаскарі збільшилась до 1,5 млн. осіб (втрата робочих місць на полях).

ПІДКАЗКА

«Після цієї закуски папуаси попросили дати їм барабан, який вони ж мені подарували. Один з них, одною рукою тримаючи барабан, другою бив по краях натягнутої шкіри з ящірки, при цьому дуже спритно стрибав. Нічого подібного в Новій Гвінеї я не бачив донині».

М. М. Миклухо-Маклай

ПІДКАЗКА

«Години три я стояв на перевалі, тільки що б намиливатись цим величним видом. Не даремно місцеві жителі так влучно дали назву всій гірській системі — Тянь-Шань або Небесні гори...»

П. П. Семенов-Тянь-Шанський

ПІДКАЗКА

«Цей острів (Гуанахіні) дуже великий і рівнинний; багато зелених дерев і води. А посередині — озеро, що здатне вмістити кораблі всіх країн християнського світу. А ось гір зовсім немає.»

Христофор Колумб

ПІДКАЗКА

«Боже мій, скільки праці, скільки поту і крові людської пролито і як би марно! Тепер, найсправедливішою думкою є те, що ці піраміди служили гробницями фараонів: так ось для якої марної мети жертвували тисячами людей!»

Єгор Ковалевський

ПІДКАЗКА

«Як перейти Борисфен, то зразу ж Лісоста країна, в якій живуть скіфи-землероби. На схід од них — скіфи-кочівники; вони ні сіють, ні орють... У всій країні немає дерев. А територія простягається аж до річки Геррос.»

Геродот

Форми та технології навчання економіки у профільній освіті

Профільне навчання з використанням педагогічних технологій можна розглядати як сучасну компетентнісну парадигму. Дана модель навчання дозволяє задовольнити потреби всіх здобувачів освіти, виключає можливість втрати навчальної інформації учнями, вивільняє час для активного практичного опрацювання конкретних умінь у процесі традиційних уроків, також передбачає різні форми організації занять — консультації через вебкамери, електронною поштою та інше. Таким чином, навчання учня в профільній школі може стати цікавим, сучасним, корисним і результативним, тобто якіснішим.

Як показує власний досвід, на уроках економіки є можливість осучаснити, оновити, збагатити економічні знання шляхом моделювання реальних ситуацій через використання **дидактичної гри** (ігрові ситуації, рольові ігри, ділові (фінансові) ігри) як педагогічний інноваційний інструментарій для навчання.

Реформа школи націлює на використання всіх можливостей для підвищення пізнавального інтересу учнів до шкільних предметів та ефективності освітнього процесу. Одним із таких освітніх ресурсів виступає дидактична гра.

Дидактична гра — це засіб навчання, що можна застосовувати при закріпленні різного програмного матеріалу або на будь-яких шкільних заняттях. У дидактичній грі формуються такі умови, в яких кожна дитина отримує можливість самостійно діяти в певній ситуації або з певними предметами, для отримання власного досвіду. Дидактична гра дозволяє забезпечити потрібну кількість повторень на різному матеріалі при збереженні емоційно позитивного ставлення до завдання. Таким чином, особлива роль дидактичної гри в навчальному процесі визначається тим, що гра повинна зробити сам процес навчання емоційним, дієвим, дозволити дитині отримати новий досвід.

Важливим у процесі гри є узагальнення ігрових дій. Які мають властивість швидко змінюватися. Також дидактичні ігри слід розробляти з врахуванням особливостей кожного предмета викладання та визначених умов його використання. Такі дидактичні ігри зазвичай сприяють для розвитку кращої розумової та інтелектуальної діяльності.

Особливої актуальності набуває використання дидактичних ігор в процесі вивчення основ економіки. Економічний тип мислення, який є однією з пріоритетних компетенцій випускників ліцеїв та гімназій, є нічим іншим, як вмінням практично застосовувати набуті теоретичні знання під час розв'язання економічних завдань.

Для досягнення цієї мети використовують ігри, що сприяють:

- формуванню критичного мислення;
- активізації розумової діяльності;
- розвитку логічного та абстрактного мислення;
- розширенню пізнавальної діяльності.

Нижче наведені приклади дидактичних ігор, які використовують вчителі економіки для стимулювання інтересу, зацікавленості до їх предмета.

Приклади ігор для 11 класу з предмету «Основи економічних знань»

Гра «Світлофор» до уроку економіки для 11 класу на тему: «Безробіття і зайнятість трудових ресурсів».

Учням пропонується розділити наведені нижче наслідки безробіття за кольорами світлофору 1. Економічні — червоний, 2. Соціальні — жовтий.

1. втрата частини ВВП; (червоний: *економічні*)
2. зростання соціальної напруженості; (жовтий: *соціальні*)
3. зниження рівня життя населення; (жовтий: *соціальні*)
4. скорочення податкових надходжень до державного бюджету; (червоний: *економічні*)
5. зростання державних витрат на виплату допомоги з безробіття та фінансування установ, що займаються питаннями праці; (червоний *економічні*)
6. зниження рівня народжуваності та підвищення рівня смертності; (жовтий: *соціальні*)
7. від'їзд інтелектуальної еліти за кордон (жовтий: *соціальні*).

Гра «Ресторан» на урок з економіки для 11-го класу на тему «Ринкова рівновага».

Ця гра наочно показує пошук цінової рівноваги і максимізує прибуток при різних рівноважних кількостях

Для гри клас ділиться на команди від 4 до 6 учнів. Кожна команда має свій ресторан. І повинна вести бізнес, регулюючи ціну на сніданки.

Для проведення гри команди повинні дотримуватися наступних умов:

- собівартість сніданку — 50 грн.;
- затрати на зарплату 1 робітника — 50 грн.;
- ціни на сніданок можуть змінюватися від 60 грн. до 300 грн. Динаміка попиту наступна:

Таблиця 1

Q	60	80	100	120	140	160	180	200	220	240	260	300
P	120	110	100	90	80	70	60	50	40	30	20	0

При цьому учні не знають значення Q. Вони вимушені підшукувати ціну. Після вибору цін кожною командою вчитель оголошує кожній команді Q — кількість проданих сніданків, і команда веде підрахунки свого прибутку в таблиці.

Таблиця 2

	1-й тур	2-й тур	разом
P (ціна)	100	110	
Q (кількість)	100	80	
Виручка (P · Q)	10 000	8 800	
Витрати на зарплату (50 · X (кількість працівників))	50 · 4 = 200	50 · 4 = 200	
Витрати на собівартість (50 · Q)	100 · 50 = 500	80 · 50 = 400	
Прибуток = виручка – витрати (P · Q) – ((50 · Q) + (50 · Q))	10 000 – 700 = 9 300 грн.	8 800 – 600 = 8 200 грн.	9 300 + 8 200 = 17 500 грн.

Наприклад, тур № 1 дав прибуток 9 300 грн. Команда оголошує іншу ціну в турі № 2 і одержує інший прибуток.

Після декількох турів виграє команда, яка набрала найбільший загальний прибуток. У ході дидактичної гри вчитель веде загальне табло на дошці.

Таблиця 3

	Тур № 1	Тур № 2	Тур № 3	Разом
Команда А	9 300	8 200	12 000	29 500
Команда Б				
Команда В				

На завершення можна підбити підсумки, визначивши найвигіднішу ціну в якості завершального завдання запропонувавши учням записати рівняння попиту на сніданки на основі одержаних даних і побудувати графік.

Гра «Кольоровий диктант» до теми «Попит та пропозиція».

Кожному учневі роздається по дві картки прямокутної форми, різних кольорів (наприклад, блакитного та зеленого). Після того, як вчитель зачитає певне твердження з матеріалу економіки, учень має підняти картку відповідного кольору: товари-субститути (взаємозамінні) — картка зеленого кольору; товари-комплементи (взаємодоповнюючі) — картка блакитного кольору.

Для прикладу наведемо перелік окремих тверджень:

1. Якщо ціна на чай зростає, то попит на каву збільшується (зелена картка).
2. Якщо ціна на вазони в горщиках зменшується, то попит на ґрунт для орхідей збільшується (блакитна картка).
3. Якщо ціна на мокасини зменшується, то попит на кросівки спадає (зелена картка).
4. Якщо ціна на молоко збільшується, то попит на хлібобулочні вироби меншає (блакитна картка).
5. Якщо ціна на сік зростає, то попит на молоко підвищується. (зелена картка).
6. Якщо у країні підвищуються національно-патріотичний дух, то попит на вишивані сорочки, а попит на білі сорочки зменшується (зелена картка).
7. Якщо ціна на купальники збільшується, то попит на парео спадає (блакитна картка).
8. Якщо ціна на губну помаду зменшується, то попит на олівець для губ збільшується (блакитна картка).

Цікавою, на нашу думку, є **технологія сугестивного навчання**. В основу сугестивної технології покладено ідею релаксопедичного навчання, що запропонованого Г. Лозановим. Він уважав, що неусвідомлена психічна активність безпосередньо пов'язана з усвідомленою активністю особистості. Неусвідомлена психічна активність є важливим носієм виховної й індивідуальної пам'яті. Сугестивні засоби — авторитет, інфантилізація, інтонація, ритм і концертна псевдо пасивність — спрямовані на розкриття резервних можливостей особистості, основу якої становить неусвідомлена психічна активність.

Результати наших педагогічних досліджень показують, що учителі, які працюють у ліцею і гімназії, мало або взагалі не використовують зазначену нами технологію у процесі навчання з економіки або економічної географії. Вивчивши ситуацію, ми встановили, що причиною є методична необізнанність учителів можливостями інноваційної техно-

логії навчання. А для того, щоб був результат, використання інноваційного потенціалу педагогічних технологій можливе за умови глибокого та вільного володіння методикою навчання.

Практична реалізація сугестивної технології передбачає послідовне виконання таких етапів:

- підготовчий етап;
- етап засвоєння навчального матеріалу;
- етап активного відтворення засвоєних знань

Так, на початку заняття на основі переконання й навіювання в учнів формується відчуття усвідомленої потреби керувати власною психікою. У процесі самонавіювання певних почуттів (спокою, розслабленості, тепла) учень шляхом самоаналізу дає оцінку викликаним станам. Для цього необхідна внутрішня саморегуляція й мобілізація психічних можливостей, певних інтелектуальних й емоційно-вольових зусиль.

На наступному етапі активність учня сконцентрована на підтримці певного рівня аутогенного занурення, що є оптимальним для продуктивного засвоєння інформації.

Заключна частина психосаморегуляції спрямована на активне сприйняття й засвоєння навчальної інформації й формування готовності до відтворення за умов комунікації. Заняття мають бути спрямовані на усвідомлення мети, її постановку й формування готовності до її досягнення.

Сеанси психосаморегуляції (далі — ПСР) починаються зі вступної бесіди, у якій в адаптованій формі описується методика, демонструється ланцюжок психологічних дослідів, спрямованих на переконання учнів у широких можливостях ПСР, підкреслюється необхідність і висока ефективність релаксопедичного навчання. Також визначаються деякі особливості техніки ПСР, розкриваються умови тренування, даються завдання. Основне завдання початкового етапу — переконати в ефективності занять ПСР для кожного без винятку учня.

Структура релаксопедичного заняття (тренінгу):

1. Створення необхідного психічного настрою й ознайомлення з теоретичним матеріалом (від 3 до 5 хв.).
2. «Введення», «занурення» в релаксацію. Необхідно зручно сісти, розслабитися, не думати ні про що стороннє, сконцентрувати увагу на словах викладача. У цей час уводяться формули навіювання: «Ви спокійні, вам добре та приємно, жодних переживань і неприємних думок».
3. Подається необхідна інформація, у навчанні — лексичний матеріал (8-15 хв).

Заключна стадія тренінгу — виведення з релаксації. Важливе значення мають формули навіювання, спрямовані на формування впевненості у власних силах, закріплення матеріалу в пам'яті й активізацію психічних процесів.

В основі сугестопедичного навчання знаходиться пошук і створення таких умов роботи учнів, за яких вони краще засвоюють навчальний матеріал.

Відомо, що нині в наших середніх учбових закладах загострюється проблема розумового і емоційного перевантаження учнів. Особливо страждають най-найпрацьовитіші тобто ті старшокласники, які зорієнтовані на виконання всіх вимог закладів загальної середньої освіти і окремих учителів. Тому зростає питома вага нервових захворювань і зривів, неконтрольованої поведінки і незрозумілих вчинків. З другого боку, поширюється пасивне, негативне ставлення до навчання, «вимкнення» з його процесу на все довші проміжки часу.

Разом з тим, існують дуже прості, але вельми ефективні методичні прийоми, які дозволяють учням краще засвоювати програмовий матеріал, витрачаючи при цьому набагато менше часу і енергії. Що ж за методичні прийоми?

По-перше, організація спокійної, доброзичливої, радісної, і до того ж, навчальної, атмосфери в класі, яку вчитель має створити з перших же хвилин уроку. Розповідь невеликої смішної історії з економічним змістом, тематичний жарт чи анекдот, «лукавинка» тощо не є марною тратою дорогоцінного часу чи то намаганням здобути «дешеву» популярність серед учнів. Вони знімають напруженість і втому дітей, підвищують їх працездатність, дозволяють назавжди закарбувати в пам'яті основні поняття економічної науки. Необхідно постійно враховувати те, що у стадії розкутості, доброго настрою значно стимулюються резерви дитячої пам'яті.

По-друге, у процесі викладання нового матеріалу вчитель обов'язково має звертати увагу на речі, які на перший погляд здаються дрібницями. До них можна віднести власні жести вчителя, міміку, позу, манеру мовлення і навіть місце в класі. Ці «дрібниці» є вкрай важливими елементами сугестопедичного впливу на дитину. Особливо це стосується вчителя географії чи економіки, манера поводження якого біля стінної карти, роботи з нею, як показують дослідження, може значно підвищити або знизити ефективність засвоєння економіко-географічних знань. Відомо, що учні краще і швидше засвоюють навчальний матеріал з еко-

номіки або економічної географії, якщо вчитель під час уроку використовує музику, картини, екранні засоби тощо.

По-третє, особливо значний сугестопедичний вплив на учнів досягається в процесі ігрової діяльності. Це є третім і найважливішим елементом навчальної дії на підсвідомість молодшої людини. Характер і сюжет гри визначаються віковими особливостями учнів, їх інтересам і захопленнями.

Для учнів профільного навчання можна запропонувати види ігор, що з одного боку, розвивають увагу і просторове мислення, з іншого, — підвищують їхній рівень знань з економіки (економічної географії) чи допомагають кращому їх засвоєнню. У цьому випадку ми пропонуємо розглядати дидактичну гру як форму організації навчання з метою релаксації сил.

1. *«Коло уваги»*. Береться будь-яка тематична карта. На ній малюється олівцем чи крейдою коло радіусом від трьох сантиметрів і більше. Учень має запам'ятати максимальну кількість об'єктів (економічних понять), котрі розміщені в цьому колі.
2. *«Друкарська машинка»*. Учні поділяються на дві команди і сідають так, щоб кожен з них міг без перешкод бачити представників своєї команди.

Команди — це «друкарські машинки». Кожен з учнів отримує набір карток з певними літерами українського алфавіту. Всі вони можуть бути використані в процесі гри. Ведучий промовляє назву якогось важливого географічного об'єкта, явища, процесу чи закономірності. Гравці мають «надрукувати» його, швидко, по черзі показуючи картку з потрібною літерою. Перемагає команда, яка швидше і без помилок «надрукує» слово, обігнавши іншу команду.

3. *«Реклама»*. Учні розбиваються на дві або більше команди. їм дається завдання назвати максимальну кількість функцій чи то якостей якогось географічного об'єкта або явища, наприклад карти, річки, циклону тощо. Команда, яка назве найбільше функцій чи найоригінальніші з них, стає переможцем.
4. *«Штанга»*. Географічний об'єкт чи явище (економічне поняття (з довгою назвою вписується по горизонталі в клітини)). Починаючи з другої літери цієї назви і передостаньої, як у кросворді, вписуються слова економічного змісту. Весь утвір нагадує профіль штанги. Якщо завдання здалося не дуже складним, учні ліцею чи гімназії нарощують «вагу штанги», додаючи нову пару слів і рухаючись до центру.

Гра дає можливість здійснювати індивідуальний підхід і регулювати навантаження з економічної науки.

5. «*Шифрування*». За допомогою літер назви якогось географічного об'єкта, явища економічне поняття), закономірності тощо зашифровується назва іншого. Для цього можна використати цифри, які відображають послідовність розміщення літер українського алфавіту. Для дешифрування учням спочатку за певними названими ознаками необхідно знайти «ключ». Потім визначається і назва самого зашифрованого об'єкта.

Умови цих чи інших ігор можна ускладнювати, враховуючи як вік учнів профільної школи, так і рівень їхньої підготовки з економіки. Наприклад, у дидактичній грі «Друкарська машинка» замість того, щоб зачитувати якесь слово, ведучий може використати лише визначення, а гравці мають самі це слово віднайти і «надрукувати».

Проведені дослідження однозначно вказують на те, що використання ігрових форм навчання у змісті сугестивного навчання у процесі вивчення економічних та економіко-географічних явищ дає добрі результати за умови повного входження дитини в гру. В учнів знімається напруженість, руйнуються бар'єри звичного сприйманий. Тому цілеспрямовану гру з географічним (економічним) змістом можна одночасно розглядати як своєрідну «психологічну лабораторію», в якій виявляються як таланти дитини, так і інструмент прискореного навчання окремих осіб або ж цілих навчальних груп.

Одним із основних підходів до процесу навчання є комунікативний, який наповнює весь освітній процес в цілому і при якому мова стає засобом навчання і об'єктом вивчення, формування та розвитку.

Сучасний учитель має формувати у старшокласників уміння ставити запитання економічного змісту до учителя та товаришів; економічну культуру й грамотність; логічно будувати вірні висловлювання; правильно і грамотно говорити економічною мовою; висловлювати особисте ставлення до фактів і подій, аргументувати; чути і бути уважним до співрозмовника; мати бажання співпрацювати. Тобто формування комунікативних якостей, комунікативної компетенції сьогодні стало одним з найнеобхідніших завдань на шляху до виховання творчої особистості старшокласника. Комунікативність особистості є компонентом сфери мотиваційної потреби. Вона вимагає наявності відповідної спрямованості особистості, що визначає її соціальну і моральну вагу, потреби, інтереси, переконання, ідеали і відповідні ціннісні орієнтації. Отже, ко-

мунікативність особистості — це сукупність деяких характерологічних властивостей і якостей, що дозволяють здійснювати процес спілкування.

Розглядаючи технологію комунікативного навчання як інноваційну педагогічну одиницю, ми пропонуємо ввести елементи у структуру комбінованого уроку з економіки чи економічної географії. Можна ввести методичний прийом «*Рецензія відповіді*». Після усного опитування учня, його товариші дають оцінку викладу матеріалу за наступними критеріями, алгоритм яких розробляє учитель і знайомить учнів, наприклад, а) правильність; б) повнота; в) використання географічної карти; г) аналіз допущених помилок; ґ) виправлення помилок; д) оцінка відповіді. Метод «*Рецензія відповіді*» допомагає старшокласникам, виступаючим перед колективом, перебороти хвилювання, логічно формулювати думки.

Зміст курсів економічної і соціальної географії дають можливість вчителю запровадити у навчання ігрові елементи, які спонукають до формування комунікативності школярів. Так, наприклад, *гра «Спробуй себе у ролі гіда»* буде доречна як для учнів 9 класу, так і 10. На початковому етапі застосування гри необхідно запропонувати підготувати завдання активним, добросовісним школярам. Учитель проводить з ними індивідуальну консультацію, на якій пояснює мету гри, завдання і показує алгоритм виконаного. На наступних етапах використання цієї гри необхідно залучати учнів, котрі невпевнені в собі, пасивні на уроках або навпаки гіперактивні.

Результати дослідження свідчать, що систематичне використання методичних прийомів розвитку комунікативних вмінь на різних за дидактичною метою уроках географії та економіки, а також на нестандартних уроках приводить до формування навичок.

Отримані результати дослідження показали, що у учнів зросла активність на уроках та підвищилася мотивація до навчання. Експериментально доведена доцільність використання моделі на уроках географії економічного спрямування та економіки.

У профільній школі для вивчення предметів економічного спрямування доцільно використовувати **дистанційні курси**, які: стимулюють випускників отримувати економічні знання самостійно; показують, як це потрібно робити; навчають, як треба при цьому думати і чому при цьому потрібно думати саме так; гарантують успішне навчання і на цій основі викликають в учнів задоволення від процесу пізнання економіки, бажання повторити задоволення від процесу пізнання економіки, бажання спробувати свої сили в більш складній ситуації; надають можливості для самореалізації; привчають до з'ясування сутності завдання.

РОЗДІЛ IV

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ВИКЛАДАННЯ КУРСУ ЗА ВИБОРОМ «МОЇ ФІНАНСИ»

Сприятливе середовище для фінансового сектору будь-якої країни здебільшого ґрунтується на двох головних компонентах: 1) достатність законодавчої, регуляторної та наглядової бази фінансових ринків і 2) рівень довіри населення до фінансових установ та ринкової практики. Якщо над цим замислитися, то вражає, яку велику довіру треба мати, щоб дати комусь гроші в обмін на просту обіцянку повернути їх з відсотками в певний час у майбутньому. Довіра населення, в свою чергу, визначається складною взаємодією змінних: контекстуальні чинники (макроекономічні результати, рівень інфляції та зайнятості); чинники, що характеризують культуру (ставлення й переконання); рівень знань; а також відчуття справедливого ставлення під час здійснення фінансових транзакцій. За останні 10 років значно зросла кількість міжнародних досліджень впливу фінансової грамотності (знання, ставлення, поведінка) на стабільність фінансових систем.

Населення України має дуже низький рівень довіри до багатьох установ (зокрема й банків), а законодавство про захист прав споживачів знаходиться у процесі становлення. Ринки страхування, іпотечного кредитування, інвестування та пенсійних накопичень є дуже малими. Українці мають низький рівень доходів, порівнюючи з мешканцями сусідніх країн Східної Європи.

Рівень фінансового добробуту українців низький, при цьому багато українських сімей ледве зводять кінці з кінцями. Для України, як для країни з низьким для Європи рівнем доходу, дохід є вирішальним чинником для загального фінансового добробуту населення. Але дослідження свідчить про те, що, незалежно від рівня доходу, на добробут також впливає поведінка людей по відношенню до грошей (унікнення позик для фінансування повсякденних потреб), їхнє ставлення (зосередження уваги на короткостроковій перспективі та витратах або на довгостроковій перспективі й заощадженнях) і їхні широкі фінансові знання.

Програми з підвищення рівня фінансової грамотності мають містити «м'які» питання, що стосуються культури в суспільстві, а саме: щодо турботи про завтрашній день та готовності обговорювати фінансові питання. Рівень фінансової грамотності найнижчий у віковій групі 18-24 років.

Це вказує на те, що пріоритетними можуть стати ініціативи з фінансової грамотності для підлітків і молоді. Українці рішуче підтримують викладання фінансової грамотності у школах.

У нашій низький рівень користування банківськими рахунками та рівень формальних заощаджень. Частково це можна вирішити за допомогою підвищення рівня фінансової грамотності (особливо ставлення щодо орієнтування на більш довгострокову перспективу і планування заощаджень), але лише цього недостатньо. З огляду на минулі фінансові кризи, відсутність довіри серед широких верств населення й культуру готівкових розрахунків, українським банкам також потрібно завоювати довіру людей. Також необхідні дієве законодавство про захист прав споживачів та ефективний пруденційний нагляд за банками. Щоб змінити визначені у дослідженні ставлення й поведінку українців, треба проводити масштабну інформаційно-роз'яснювальну роботу серед населення, акцентуючи на позитивних перетвореннях, які така зміна може привнести щодо якості життя. Порівняння з іншими країнами показує, що для покращення ситуації Україні треба зробити ще дуже багато.

Найкращий період засвоєння необхідних знань і формування навичок грамотної фінансової поведінки — це період навчання в закладах загальної середньої освіти, коли відбувається знайомство й початок адаптації до активного життя в умовах ринку.

Правильне фінансове виховання дітей є основою їх майбутньої незалежності. На жаль, фінансову грамоту не викладають у школах, тому саме батьки є головними вчителями своєї дитини, але учні більше вчать-ся спостерігаючи, ніж слухаючи. Діти чітко усвідомлюють різницю між словами та діями. Батьки повинні не тільки виростити малюка, а й навчити його вміння правильно поводитися з грошима. Починати навчання фінансовій грамотності можна з п'ятирічного віку, адже саме в цей час дитина проявляє інтерес до грошей.

Фінансова освіта допомагає учням зрозуміти ключові фінансові поняття та використовувати їх для прийняття рішень у фінансових питаннях, для вибору відповідних фінансових інструментів, планування бюджету, нагромадження коштів на майбутні цілі тощо.

Враховуючи актуальність формування фінансових компетенцій учнів, впровадження курсу та його навчально-методичне забезпечення дозволяє починати їх формування в початковій школі, продовжувати в основній та завершувати в старшій, забезпечуючи наступність у їх формуванні [17].

Метою курсу є ознайомлення учнів із сучасними фінансовими продуктами та послугами, розвиток в них навичок використання таких продуктів, а також вміння власного фінансового планування на майбутнє.

До загальних цілей, які реалізуються при вивченні фінансової грамотності належить таке:

- засвоєння фундаментальних знань про фінансове життя суспільства;
- формування світогляду цивілізованої людини, що визнає такі загальнолюдські цінності, як свобода діяльності та вибору, право приватної власності, дотримання законності тощо;
- сприяння розвитку навичок раціональної економічної та фінансової поведінки людини як споживача фінансових послуг, платника податків, тощо;
- підтримка інтересу до вивчення предметів економічного спрямування;
- формування фінансової культури;
- розуміння ролі фінансових установ в економіці;
- уміння знаходити інформацію про конкретні види фінансових послуг, що надаються різними фінансовими установами;
- уміння визначати доцільність користування тими чи іншими фінансовими послугами;
- навички оцінки переваг та недоліків різних фінансових продуктів.

Практико-орієнтована складова передбачає такий підхід до навчання, що полягає в побудові навчального процесу на основі єдності емоційної та логічної компонентів. Це дозволяє розкрити зв'язок між теоретичними фінансовими знаннями і повсякденним життям, в якому постійно виникає необхідність розв'язання фінансових проблем з використанням отриманого досвіду та відповідних знань.

Інтегративна — реалізується у тісній взаємодії носіїв фінансових знань — закладів освіти, підприємницького сектору, професійних учасників фінансового ринку, громадських та некомерційних організацій, батьківської спільноти, засобів масової інформації у поєднанні з різними формами організації освітнього процесу. Посилаючись на досвід тих країн, що вже пройшли етап започаткування і впровадження системи фінансової просвіти, участь батьків у вивченні фінансової грамотності має позитивні наслідки. Наприклад, бразильський досвід, де у навчальний процес були залучені батьки, виявився одним із найуспішніших у світі. Зріс рівень фінансової грамотності як у дітей, так і в їхніх батьків.

Таким чином, заклад загальної середньої освіти може стати основним середовищем прищеплення й розповсюдження прикладних фінансових знань.

У зв'язку з великим навчальним навантаженням здобувачів освіти можна організувати окремі заняття з фінансової грамотності в межах вивчення таких предметів, як економічна географія, економіка, основи споживчих знань, основи підприємницької діяльності, фінансова математика, людина і світ, етика чи запровадити проведення тематичних класних годин, батьківських зборів за участю дітей і батьків.

Основне завдання таких занять — через практичну діяльність, адаптовану до особливостей навчання в закладах загальної середньої освіти, сформуванню у здобувачів освіти повноцінну картину світу фінансів, сприяти вибудовуванню довірливих відносин з дорослими з приводу грошей, більш свідомо ставитися до витрачання грошей, поважати і цінити працю батьків, підготувати до дорослого фінансового життя, сформувати вміння визначати доцільність користування тими чи іншими фінансовими послугами та оцінювати переваги й недоліки використання різних фінансових продуктів.

Влада Сполученого Королівства Великобританії вирішила ввести уроки фінансової грамотності в рамках боротьби з наслідками кризи, що почалася в 2008 році. Спочатку вмінню розпоряджатися грошима навчали факультативно, потім включили цей курс у план з математики.

Через деякий час провели опитування серед школярів, щоб визначити, наскільки вони самі відчують потребу в цих знаннях. 60% учнів заявили, що змогли правильно спланувати свій бюджет завдяки шкільному курсу.

У 2014 році фінансова грамотність у британських школах стала самостійним обов'язковим предметом. У молодшій школі дітям три роки пояснюють, що таке особисті рахунки і як їх вести. Потім ще три роки в середній школі дають інформацію про кредитні й дебетові картки, позики, кредити, основи економіки домашнього господарства. Після того як предмет став обов'язковим, з'явилося безліч ресурсів, які допомагають вчителям створювати методики та інструменти для навчання. Освітній проєкт MyBnk, наприклад, розробив настільну дитячу гру Money Marathon («Грошовий марафон»).

Дітям також роздають спеціальні бланки для цільових заощаджень: там вони можуть позначити покупку, заради якої збирають гроші, і розрахувати, як довго і скільки їм потрібно відкладати.

У початковій і середній школі в Чехії є предмет, який так і називається — *finanční gramotnost* (фінансова грамотність).

Дітям пояснюють, що таке гроші, як розподіляти, контролювати і регулювати особисті доходи і витрати. Школярі отримують інформацію про податки, комунальні платежі, витрати на продукти та одяг, капітальні витрати на купівлю житла й автомобіля, а також про накопичення, вкладення коштів та відкриття власного бізнесу.

На уроки часто запрошують різних експертів у сфері економіки та фінансів, які діляться з учнями особистим досвідом і важливими лайф-хаками.

Особливу увагу в чеському курсі для шкіл приділяють поводженню з договорами та іншими офіційними документами, багато розповідають про страхування. Не тільки про класичні види страховки, а й про прості побутові речі, які дозволять зберегти особистий або сімейний бюджет. Наприклад, на випадок, якщо людина затопить квартиру сусідів.

Міністерство фінансів США створило освітній проєкт *Money as you grow*. На його сайті є п'ять розділів з інформацією для різних вікових груп: 3-5 років, 6-10 років, 11-13 років, 14-18 років і 18+ років. Зібрані тут дані, методики, інструменти, розвивальні ігри й тести рекомендують використовувати батькам і вчителям, щоб навчити дітей поводитися з грошима. Також існує ресурс *MyMoney.gov* від Федеральної комісії з фінансової грамотності та освіти, де можна знайти освітні поради про те, як заробити, зберегти, інвестувати і захистити гроші.

Влада кожного штату самостійно визначає, як і в яких обсягах використовувати запропоновані урядом матеріали в школах. У деяких штатах фінграмотність викладають тільки факультативно, але в багатьох існує навчальний курс під назвою «Зрозуміла математика». Це 60 повноцінних уроків, де пояснюють правила ведення сімейного бюджету, методику розрахунку кредитів та багато іншого. Курс розрахований на дітей віком 10-15 років.

Школярам пояснюють такі поняття, як складний відсоток, ціна шансу, ризик, інфляція тощо. Окрема велика тема — податки і те, чому так важливо їх сплачувати.

У 2007 році Центральна рада інформації з фінансових послуг опублікувала програму фіносвіти, яка є обов'язковою для всіх шкіл і вишів.

Курс розробляли спільно з Міністерством освіти, культури, спорту, науки і технологій Японії. Для роботи над навчальними матеріалами запрошували вчителів, батьків, бізнесменів та експертів у сфері економіки та фінансів.

Згідно з програмою, школярі повинні отримати знання про різні функції грошей і про роль фінансових угод. Мета курсу — розвивати в дітей здатність діяти самостійно для поліпшення умов власного життя і добробуту суспільства.

В Японії вважають, що вже в 6-7 років діти повинні розбиратись у тому, що таке вартість товару чи послуги, вміти здійснювати покупки в рамках свого бюджету, економити кишенькові гроші. Дітям 8-9 років потрібно вміти розрізняти бажання і можливості, розуміти бюджетне обмеження, вести фінансовий план.

У віці 10-11 років японські школярі вже вміють планувати покупки і вигідно їх здійснювати, знають про депозитні послуги. У 12-14 років учням розповідають про доходи й витрати домогосподарств, дають знання про облігації та кредити, а також ризики і прибутковість.

У 15-17 років школярів вчать, як управляти грошима і займатися довгостроковим фінансовим плануванням свого життя.

Важливу роль у підвищенні фахової обізнаності відіграють хмарні технології. Основні компанії: Google, Microsoft, IBM, намагаються удосконалити хмарні технології для їх впровадження у освітній процес. Сучасні веб-сервіси у хмарі є важливою системою, завдяки якій створюються певні навчальні середовища для підвищення кваліфікації вчителів та розвитку їх професіоналізму та можливість залучити до освітнього процесу учнів та їх батьків через використання досягнень Інтернет-технологій, електронних додатків для освіти.

Важливою складовою навчання учнів основам фінансової грамотності є участь у проектній та дослідницькій роботі. Саме ця складова навчання дозволяє забезпечити діяльнісний підхід у навчанні, формування базових економічних і фінансових компетенцій, які необхідні кожній молодій людині та мають сприяти підвищенню її конкурентоздатності на ринку праці [13].

Щороку Проектом готується звіт про результати проведення підсумкової контрольної діагностики рівня фінансової грамотності учнів загальноосвітніх навчальних закладів та вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації, залучених до дослідно-експериментальної роботи в країні. За результатами вступної та заключної перевірки на першому етапі експерименту рівень знань зріс на 20%.

Метод конкретних ситуацій — метод активного проблемно-ситуаційного аналізу, заснований на навчанні шляхом вирішення конкретних проблем; метод навчання, при якому учні і викладачі беруть участь у безпосередньому обговоренні ділових ситуацій. Ці ситуації (кейси)

складаються з урахуванням досвіду реальних людей, які працюють у сфері підприємництва, вивчаються, аналізуються і обговорюються школярами. Ці кейси складають основу для бесід у класі під керівництвом викладача [15].

Безпосередня мета методу case-study — спільними зусиллями групи учнів проаналізувати ситуацію, яка має місце у реальному житті, і розробити практичне її вирішення; закінчення процесу — оцінка і вибір кращого з запропонованих алгоритмів вирішення проблеми.

Для ефективного використання кейс-методу необхідно створювати спеціальні умови, до складу яких входять: забезпечення достатньо високої складності пізнавальних проблем, які потрібно вирішувати учням; створення викладачем логічного ряду запитань щодо пізнавальної проблеми, що спонукають учнів до пошуку істини; створення в аудиторії атмосфери психологічного комфорту, яка має сприяти вільному висловлюванню учнями думки, не боячись помилки; відведення спеціального часу на осмислення способів вирішення проблеми; організація спеціальної підготовки викладачів до запровадження методики.

До переваг методу case-study можна віднести: використання принципів проблемного навчання; отримання навичок роботи в команді; набуття досвіду презентації результатів роботи; уміння формулювати питання, аргументувати відповідь. Його реалізація пов'язана зі здійсненням моделювання, системного аналізу, проблемного і ігрового методів, уявного експерименту, а також методів опису і класифікації, кожен з яких виконує у кейс-методі свою роль [12].

Використання методу case-study в навчанні школярів фінансової грамотності дозволяє підвищити пізнавальний інтерес навчальної дисципліни, що дозволяє вирішувати життєві проблеми; сприяє розвитку дослідницьких, комунікативних і творчих навичок як необхідних рис підприємця; підвищує фінансову грамотність майбутніх громадян України.

Слід зазначити, що впровадження та викладання курсу вимагає застосування певних форм та методів роботи з учителями. Залучення вчителів до участі в семінарах, творчих групах, узагальнення передового педагогічного досвіду сприяє популяризації фінансових знань та формуванню економічної свідомості самого вчителя, зростанню вмотивованості вчителя до поширення фінансової освіти.

Необхідною умовою економічної соціалізації, яка забезпечує безболісне входження учнів у економічний простір, є їхня підготовка до виконання економічних ролей, а отже, й сформованість у них економічної культури. Відповідно, шкільна фінансова освіта та виховання сприяють

формуванню економічної свідомості та економічного мислення учнів, тобто економічної культури, яка обумовлює їх економічну поведінку у фінансовій сфері через виконання певних економічних (соціальних) ролей.

Фінансова поведінка — це поведінка щодо прийняття фінансових рішень, тобто це вибір того чи іншого варіанту розв'язання фінансової проблеми. Здійснюючи вибір, учень виступає в певній економічній (соціальній) ролі, тобто демонструє здатність реалізувати отримані економічні (фінансові) знання та виявляти економічне мислення, тобто фінансову компетенцію [1].

Фінансове виховання здійснюється протягом тривалого періоду на основі принципу «від простого до складного», в процесі багаторазового повторення і закріплення, спрямованого на практичне застосування знань і навичок. Щоб здійснювати позитивний і довгостроковий вплив на учасників, програми фінансової грамотності повинні бути засновані на сучасних і зрозумілих прикладах з реальної практики з урахуванням тенденцій і змін, що відбуваються у фінансовій сфері, підготовлені і представлені за участю професійного фінансового співтовариства. Тому формувати виважене ставлення до власних фінансів необхідно починати якомога раніше.

Для поглиблення і розширення змісту профільних предметів або забезпечення профільної прикладної і початкової професійної спеціалізації навчання в гімназії пропонуються курси за вибором, які враховують інтереси, здібності та життєві плани учнів, з одного боку, і відповідають профілю, з іншого. До варіативної частини віднесено такі економічні курси: «Основи підприємницької діяльності», «Власна справа», «Основи менеджменту», «Основи інтелектуальної власності», «Основи споживчих знань», «Цікава економіка», «Глобалізація», «Я — клієнт банку», «Клієнт банку», «Основи казначейської справи». Особливу роль у формуванні фінансової компетенції відіграє курс за вибором «Фінансова грамотність», підготовлений Університетом банківської справи Національного Банку України, мета якого — ознайомити учнів з сучасними фінансовими продуктами та послугами, розвивати в них навички використання таких продуктів, а також вміння планувати власне фінансове майбутнє [6].

Фінансове виховання здійснюється протягом тривалого періоду на основі принципу «від простого до складного», в процесі багаторазового повторення і закріплення, спрямованого на практичне застосування знань і навичок. Щоб здійснювати позитивний і довгостроковий вплив на учасників, програми фінансової грамотності повинні бути засновані на сучасних і зрозумілих прикладах з реальної практики з урахуванням

тенденцій і змін, що відбуваються у фінансовій сфері, підготовлені і представлені за участю професійного фінансового співтовариства.

Навчальна стратегія курсу може реалізовуватися також через дистанційну (або очно дистанційну) форму навчання шляхом проведення Інтернет-консультацій і виконання індивідуальних практичних завдань; самостійного вивчення слухачами навчального матеріалу, рекомендованого викладачами спецкурсу.

Завдання для самостійної роботи орієнтовані на збір та опрацювання матеріалів про розвиток системи фінансової освіти; створення власних розробок конспектів уроків; розробку презентацій власних проєктів; розв'язування тестових завдань тощо.

Для презентації конспектів уроків рекомендуємо використати панорамний урок — своєрідний панорамний огляд системи уроків курсів, у якому беруть участь кілька педагогів, які взаємно доповнюють один одного, визначають найбільш ефективні методи і прийоми роботи з учнями.

Ефективним методичним прийомом упровадження фінансової грамотності та формування фінансової культури є застосування рольового підходу до структурування економічних знань.

Під час проведення практичних занять учителям варто запропонувати визначити доцільність застосування рольового підходу до структурування економічних знань. Викладач має звернути увагу вчителів на необхідність системної організації роботи з цього питання. Так, вони мають скласти власний план роботи з цього напрямку педагогічної діяльності, ураховуючи профіль і можливості навчального закладу.

Для цього доцільно визначити економічну сутність кожної соціальної ролі або економічний підхід, що визначає раціональну поведінку людини в цій ролі, та вміння і навички соціальної ролі (економічні компетенції), якими повинен володіти випускник загальноосвітньої школи відповідно до нормативних документів. Адже, на нашу думку, рольовий підхід сприятиме формуванню ядра мотиваційного механізму економічно розумної поведінки людини, економічного мислення.

Учителю важливо визначитися щодо економічного потенціалу предмета, який він викладає, а саме можливості формування ціннісно-обумовленого набору економічних предметних компетенцій певної соціальної ролі.

Перевірка набутих навичок може здійснюватися у процесі:

- розв'язування задач різних рівнів складності,
- оцінювання результатів дослідження певних умов надання фінансових послуг;

- обґрунтування конкретних економічних рішень при виконанні практичних завдань;
- аналізу вигідності умов надання різними фінансовими установами певних фінансових послуг;
- проведення практичних і самостійних робіт за визначеною темою;
- проведення досліджень з певних питань з використанням різних джерел для збору даних (міні-проекти, презентації, есе, усні повідомлення, реферат тощо);
- проведення командної роботи для знаходження колективного рішення з різних проблемних питань (оцінювання постерів, рекламних проектів, презентацій тощо).

Очікувані предметні компетентності:

- розуміння базової економічної та фінансової термінології;
- розуміння форм зайнятості, економічної активності (наймана праця, підприємництво тощо) та винагороди за працю;
- усвідомлення потреби постійного навчання та розвитку навичок для побудови кар'єри, власного бізнесу тощо;
- застосування концепцій фінансового планування і прогнозування вартості досягнення фінансових цілей;
- розуміння природи та видів надходжень та видатків сімей;
- уміння планувати і складати сімейний бюджет;
- ознайомлення із сутністю та видами податків, їхнім значенням для держави та суспільства;
- розуміння методів здійснення платежів із використанням готівки, безготівкових коштів, електронних грошей; знайомство з платіжними системами;
- усвідомлення ролі банків та небанківських фінансових установ в економіці та суспільстві, а також для кожного громадянина;
- розуміння сутності страхування, видів особистого та майнового страхування, страхування відповідальності;
- усвідомлення вартості грошей у часі та впливу інфляції на реальну вартість грошей;
- розуміння різних видів заощаджень, їхніх переваг та недоліків;
- ознайомлення із поняттям інвестування, методами інвестування, основними інструментами;
- розуміння переваг багаторівневої пенсійної системи та необхідності турбуватися про свою майбутню пенсію;
- ознайомлення із різними формами та джерелами запозичення коштів, розуміння їхньої вартості та пов'язаних із ними ризиків;

- усвідомлення сутності та видів ризиків (у тому числі фінансових ризиків), способів управління ними;
- розуміння різних шахрайських схем під час користування фінансовими послугами та засобів захисту своїх коштів від шахраїв;
- розуміння своїх основних прав та обов'язків як споживача фінансових послуг.

Можна запропонувати гру **«Сила права власності»**.

Мета: закріпити основні поняття теми і удосконалювати вміння висловлювати та аргументувати власну точку зору; розвивати логічне мислення.

Забезпечення уроку: набір скріпок, крейда.

Необхідний час: 15 хвилин.

Хід гри

Вступне слово вчителя. Ринкова економіка заснована на приватній власності, на володінні та управлінні ресурсами та продукцією приватними особами. Завдання, яке ви виконуватимете допоможе вам краще зрозуміти як впливає право власності на ініціативу. Я пропоную вам взяти участь у прибутковій справі. Бажаючим потрібно вийти на вільне місце в класі і утворити коло. Умови гри: Завдання для учнів — зібрати скріпки, які розсіпані по підлозі в середині кола. За кожна зібрану скріпку їй буде відповідна плата. Збирання буде проходити в два етапи. В першому етапі кожна підібрана скріпка коштуватиме 5 копійок, а в другому — 10 копійок. В другому етапі ви зможете зібрати лише ті скріпки, які залишаться після першого етапу. Кожен етап триватиме лише 1 хвилину. Якщо всі зрозуміли умови гри ми розпочинаємо I етап. (Найбільш ймовірно, що всі скріпки будуть зібрані в першому етапі). Учні одержують «умовні гроші».

Учитель крейдою малює на підлозі квадрати і розставляє по одному учневі в кожний квадрат. Знову розсіпає скріпки по квадратах і оголошує, що гра продовжується на тих самих умовах, тільки тепер збирати можна лише ті скріпки, які лежать у їхніх власних квадратах (учні почнуть збирати скріпки тільки після оголошення II етапу гри). Учитель дякує учням за участь і просить їх повернутися на свої місця.

Аналіз ситуації за запитаннями.

1. Коли вигідніше було виконувати роботу, в I чи II етапі?
2. Але це сталося під час другої гри, а не першої. Чому? Що змінилося у другій грі?
3. Як надання права власності на скріпки вплинуло на стимулювання гравців?
4. Що таке «ефект очікування»? Як він спрацював в першій і другій грі?

На етапі узагальнення вивченого матеріалу можна використовувати такі

прийоми: На уроці Я — дізнався... — зрозумів... — навчився... Я не знав, а тепер знаю... Я змінив своє ставлення до... Найбільший мій успіх це... Мене здивувало, що... «Підбий підсумки».

Також на цьому етапі доречними будуть прийоми: Зелений — «Я все зрозумів» Жовтий — «Мені дещо не зрозуміло» Червоний — «Мені складно було зрозуміти...», «Кольорова феєрія», «Економічні задачі», «Економічні загадки», «Так — ні» «Вірю — не вірю» «Чотири речень» «Поясни вислів», «Підсумкові вправи», «Глосарій» (скласти словничок термінів) «Бібліографія» (підбір літературних джерел).

Назва моделі: Навчання фінансової грамотності підлітків за допомогою **гри Світ Громад**.

Проблема, на вирішення якої спрямована: Важливо розвинути розуміння підлітками таких концептів як активний і пасивний дохід, заощадження, спільне фінансування, важливість відносин і комунікативних навичок та їх ролі у добробуті людини і суспільства. Важливість підприємницької діяльності для міського / державного бюджету. Також, розуміння, що гроші це інструмент, а не самоціль.

Цільова аудиторія: Підлітки 12-18 років

Показники (Як дізнатись, що проблема вирішена або по ній відчутно прогрес?):

1. Побудова мінімум 10 об'єктів приватної власності.
2. Спільне інвестування гравців у побудову бізнесу.
3. Профіцитний міський бюджет за рахунок податків та виплат фонду громади.
4. Дофінансування потреб громади через Фонд Громади.
5. Доходи усіх гравців перевищують їх витрати (бажано значно).

Рекомендована кількість учасників: 4.

Необхідна кількість примірників гри Світ Громад: 1

Рекомендована кількість та періодичність ітерацій роботи з групою: 3

Спеціальні умови та особливості підготовки: Три ватмани, маркери, стіна. Зручний стіл і стільці, доступність туалету і вода, чай-кава-снеки.

Що учасники мають знати напередодні? Що це гра, яка імітує життя громади невеликого містечка в Україні і дозволяє спробувати себе на ігровому полі у звичній чи новій ролі.

Особливості проведення гри: Перед початком гри зробити вступ, що це ігровий світ, і він дає певну свободу дій. Ви можете поводитись у звичний спосіб і слідувати вашим реальним життєвим цінностям і прин-

ципам, а можете експериментувати і спробувати щось зовсім нове для себе. Побажати пригоди, яка може змінити і реальне життя — через аналіз помилок і зміну звичок.

Перелік питань для проведення рефлексії:

1. Які стосунки із грошима у вас склалися під час гри? Що ви відчували?
2. Як це співвідноситься із вашими стосунками із грошми у реальному житті?
3. Які рішення були найбільш вдалимими у вас і у інших гравців? Які рішення були невдалимими?
4. Які фактори сприяють фінансовій стабільності гравця СГ?
5. Які нові думки чи ідеї виникли у процесі гри щодо покращення власного добробуту?
6. Що зі здобутого за столом досвіду ви можете використати в реальному житті найближчого тижня? Які кроки для цього варто зробити?

Рекомендації по часу проведення: Понеділок, друга половина дня

Кожен блок рекомендуємо супроводжувати фінансовим **тренінгом «Життєвий капітал»** (український сертифікований варіант знаменитої американської гри «Кеш Флоу» Роберта Кійосакі). Таким чином, діти зможуть застосувати отримані на заняттях знання і напрацювати навички в користуванні різних фінансових інструментів на ігровому полі. Що значно полегшить розуміння того, як це може бути застосовано в реальному житті і з реальними грошима. Причому, в першому блоці рекомендуємо тренінг-гру проводити на третьому занятті, а в другому блоці на передостанньому занятті. Обов'язково після тренінгу робиться аналіз гри, розбір ситуацій та фіксування отриманих фінансових уроків.

Курс призначений для школярів від 10 до 17 років.

Однак, дітям 10-12 років рекомендуємо тільки перший блок, беручи до уваги їх психологічну та фізіологічну неготовність до системного планування в тривалому періоді.

Акцентуємо увагу, що в другому блоці досить багато інформації спеціально для вчителя, для його глибшого розуміння питання, щоб йому легше було доносити інформацію для учасників курсу.

Пройшовши цей курс, кожен учасник отримає набагато більше, ніж спочатку чекає. Адже кожному відкриється його особиста ФІНАНСОВА ПЕРСПЕКТИВА. Стати фінансово вільним — це РЕАЛЬНО! Реально для кожного.

Після проходження цього практичного курсу слухачі отримають безцінні знання, не тільки про те, ЯК це зробити, але і про те, КОЛИ цього можна досягти!

Ключова мета: підлітки отримують уявлення про суть і ролі грошей, про управління особистими фінансами, про основи фінансового планування та інвестування.

Структура заняття:

1. Теоретична частина
2. Тематичний мультфільм
3. Практичне завдання
4. Ігрова практика
5. Рекомендована сімейна практика.

Розглянемо приклади, як школяр може збільшити свій дохід без шкоди для навчання.

Нижче наведені види діяльності, за які школяр може отримати додатковий дохід:

1. Здача вторсировини (макулатура, пластикові пляшки).
2. Вигул собак.
3. Виконання частини роботи по дому за певну плату за погодженням з батьками.
4. Заповнення анкет опитувань он-лайн.
5. Роздача листівок.
6. Доставка харчування з молочної кухні на будинок.
7. Поширення косметики.
8. Промоутер (реклама певного товару).
9. Кур'єр.
10. Помічник менеджера.
11. Оператор з пошуку та розміщення інформації в Інтернеті.
12. Дитячі трудові табори.
13. Робота в мережі ресторанів швидкого харчування КРС, Мас^опаШ8.
14. Робота на пошті (доставка кореспонденції по поштових адресах).
15. Допомога молодшим школярам з навчанням.

Одержаний список не можна назвати вичерпним, однак він цілком може послужити орієнтиром для дітей.

Ось ще приклади того, якими можуть бути варіанти підробітків для підлітків:

- Виготовлення і продаж речей, зроблених своїми руками;
- Робота на автомийці, автосервісі;
- Робота пакувальником;

- Допомога в шкільних теплицях;
- Прибирання територій;
- Секретар на телефоні;
- Вожатий в таборі;
- Робота в парку атракціонів;
- Екскурсовод / гід;
- Консультант (наприклад, по підключенню стільникового зв'язку, зміні тарифного плану тощо);
- Допомога сусідам і знайомим (допомога на присадибній ділянці / дачі тощо).

Таким чином, школяр може збільшити свій щомісячний дохід без шкоди для навчання:

- Учні 4-6 класів можуть заробити приблизно 200 грн на місяць.
- Учні 7-9 класів можуть заробити приблизно 1200 грн на місяць.
- Учні 10-11 класів можуть заробити приблизно 3000 грн на місяць.

Даний розрахунок наведено для представлених раніше видів робіт, за умови роботи 2 години на день 2-3 рази на тиждень для дітей 14-16 років і 4 години на день 2 рази на тиждень для дітей 16-17 років. Якщо просто відкладати в домашню скарбничку частина коштів — вийде дуже непогана сума.

Практичні заняття для дітей

1. Опишіть складні відсотки, використовуючи конкретні цифри, тому що дослідження доводять, що це більш ефективний спосіб навчання, ніж пояснення абстрактних понять. Поясніть дитині: «Якщо ти будеш відкладати по 1000 грн щороку, починаючи з 14 років, до 65 років у тебе буде 230 000 грн, але якщо ти почнеш відкладати у віці 35 років, то до 65-ти років зможеш накопичити лише 70 000 грн».
2. Нехай дитина сама зробить розрахунки нарахування складної відсоткової ставки за формулою:
$$\text{СУМА} = X * (1 + \%) n$$
, де
СУМА — кінцева сума;
X — початкова вкладена сума;
% — відсоток, що нараховується за період;
n — кількість минулих періодів (років, місяців або кварталів).

Так вона зможе побачити, скільки грошей заробить, якщо інвестує певну суму на певну кількість років, і те, як ця сума зростає за певною відсотковою ставкою. Заохочуйте дитину ознайомлюватись також із прикладами вдалих капіталовкладень інших людей.

3. Попросіть дитину встановити для себе довгострокову мету, щось більш вартісне, ніж іграшка, на яку вона відкладає гроші. Такого роду компроміси, звані альтернативними витратами (витратами невикористаних можливостей), — те, від чого відмовляються на користь накопичення на більш глобальні цілі — дуже корисні теми для обговорення. У цьому віці діти не намагаються економити, бо хочуть купувати все, що їм подобається, але їх необхідно спонукати до міркування про довгострокові цілі, про те, від чого доводиться відмовлятися заради досягнення цих цілей. Наприклад, якщо ваша дитина звикла щодня купувати пиріжок після школи, вона може вирішити, що варто відкладати ці гроші на аудіоплеєр.

Розв'язування задач про розподіл фінансів у родині та самостійне складання учнями відповідних задач сприяє кращому розумінню фінансових операцій.

Задача 1

Щомісячний дохід сім'ї із 3 осіб: батька — 12 000 грн, мами — 6 000 грн. Обов'язкові щомісячні статті витрат: оренда квартири — 5 300 грн, комунальні платежі — 900 грн, витрати на харчування — 2 300 грн, оплату харчування в дитячому садку їх сина — 400 грн, секція футболу для дитини — 300 грн, англійська мова для сина — 200 грн, витрати на бензин — 1 500 грн, витрати на одяг — 2 000 грн, медичні витрати — 500 грн, витрати на розваги — 1 000 грн. Побудуйте секторну діаграму. Яку частину грошей сім'я може відкладати на покупку нової квартири?

Складіть перелік усіх доходів та усіх витрат вашої сім'ї упродовж останнього місяця. Порівняйте ваші витрати з доходами.

Для сучасних старшокласників цікавими будуть задачі про ринок цінних паперів, податки та їх розподіл, правила нарахування пенсій, банківські послуги, страхування та ризику тощо. Значна частина вчителів розуміє необхідність розвитку фінансової грамотності учнів у процесі вивчення в школі. Про це свідчать особисті бесіди автора з практикуючими вчителями та результати анкетування. Отже, існує необхідність розширення системи задач курсу за рахунок задач фінансового змісту.

Стосовно навчання в старшій школі можна говорити про включення елементів фінансової грамотності у зміст навчання для класів різних профілів. У класах, що вивчають курс на рівні стандарту, перші уроки відводяться для повторення тем: «Дійсні числа та обчислення» і «Відсоткові розрахунки». Розв'язування задач фінансового змісту під час вивчення цих тем є обов'язковим. Це можуть бути задачі такого змісту.

Задача 2

Перебуваючи на відпочинку в Угорщині у туристів закінчилася готівка, але у них є доларова банківська картка. Вони мають оплатити в магазині 30 євро. Здійснивши оплату через банківську карту, долари конвертуються в гривню, а потім — в євро. Скільки євро на цій операції втратить турист, якщо в банку долар можна продати за 22 грн, а євро купити за 26,4 грн або за 1,1 \$.

Задача 3

Вам необхідно оплатити банківським переказом суму 3640 грн. Комісія банку, що знаходиться біля вашого будинку 1% від суми, а комісія банку, яка знаходиться за 10 км від вашого будинку 0,1%. Затрати на бензин 8 л на 100 км. Ціна на бензин 22 грн / л. Підрахуйте, що є економічно вигідніше?

Перші уроки для шкіл з поглибленим вивченням математики в 10 класі присвячені вивченню теми «Множини, операції над множинами». Учням доцільно запропонувати задачу такого змісту.

Банк А здійснює такі операції: 1) видача кредитів; 2) прийом готівки на вклади; 3) надання консультацій клієнтам; 4) валютні операції; 5) прийом платежів від населення; б) продаж цінних паперів.

Банк В: а) прийом платежів від населення; б) валютні операції; в) надання консультацій клієнтам; г) продаж ювілейних монет; д) прийом зношених банкнот.

Знайдіть, які операції здійснюватиме банк у випадку:

а) $A \dot{\cup} B$; б) $A \dot{\cap} B$; в) A / B ; г) B / A .

Задача 4

Сім'я, що складається із 7 осіб, мала впродовж року такі доходи: зарплата за основним місцем роботи — 80 тис. грн; зарплата за сумісництвом — 30 тис. грн; винагорода за професійні послуги — 17 тис. грн; державна пенсія — 14 тис. грн; накопичена приватна пенсія — 800 грн; доходи від підсобного господарства — 16 тис. грн; стипендія — 9 тис. грн; авторські гонорари — 4 тис. грн; доходи від інвестицій на ринку цінних паперів — 6,4 тис. грн; проценти за депозитом — 1,7 тис. грн; доходи від здачі в оренду майна — 13 тис. грн; подарунки — 35 тис. грн. Класифікуйте доходи сім'ї на постійні й одноразові.

Визначте обсяги та питому вагу кожної категорії в загальних доходах сім'ї.

Задача 5

Сім'я з трьох осіб планує свої витрати на місяць. При цьому відомі такі дані: зарплата чоловіка — 10 тис. грн, зарплата дружини — 5 тис. грн, стипендія сина — 850 грн. Упродовж місяця прогноуються такі обов'язкові витрати: оренда квартири — 3 тис. грн; комунальні платежі — 1 тис. грн; витрати на харчування — 2 тис. грн; витрати на бензин та обслуговування автомобіля — 1,7 тис. грн; нагромадження власного внеску на купівлю квартири — 3 тис. грн; витрати на одяг — 1 тис. грн; витрати на відвідування косметичного салону — 300 грн; витрати на особисті потреби кожному (відвідування кіно, кафе, театрів) — 700 грн. У кінці місяця сім'я планує придбати меблі вартістю 5,3 тис. грн. Визначте фінансову реалістичність цієї цілі.

Задача 6

У сім'ї склалася така фінансова ситуація за місяць: зарплата Богдана — 9,5 тис. грн, зарплата Катерини — 6,5 тис. грн. Обов'язкові щомісячні статті витрат є такі: платіж за кредитом на квартиру — 5,5 тис. грн, комунальні платежі — 700 грн, витрати на харчування — 1,1 тис. грн, витрати на бензин — 1,6 тис. грн, відрахування на «декретний депозит» — 900 грн, відрахування на страхування життя — 450 грн.

Визначити суми, які залишаться в Богдана і Катерини після витрат.

Задача 7

Зарплата Василя — 4,5 тис. грн, а його дружини Олени — 3,6 тис. грн. Щомісяця вони також одержують дохід з депозиту у розмірі 200 грн. Олена також працює репетитором і заробляє 900 грн на місяць. Цього місяця подружжя витратило кошти на: оренду житла — 2,5 тис. грн, комунальні платежі — 980 грн, харчування — 2,2 тис. грн, одяг — 760 грн, їхні особисті витрати становили 650 грн, а на дрібниці вони витратили 320 грн. Таким чином, їхній сімейний бюджет є:

а) профіцитним; б) збалансованим; в) дефіцитним; г) немає правильної відповіді.

Урок: при виборі університету бери до уваги вартість навчання в кожному з них.

На веб-сайтах ВНЗ шукайте розрахунок реальної вартості навчання. Але не дозволяйте потенційним витратам приводити вашу дитину у зневіру. Розкажіть, наскільки більше заробляють випускники університетів, ніж люди без вищої освіти, що робить це вигідним капіталовкладенням.

1. Обговоріть, який внесок у вищу освіту дитини може щорічно робити ваша сім'я. Батьки повинні почати розмову з дитиною про вартість

навчання в університеті в дев'ятому класі. Рання й чесна розмова на тему про те, куди сім'я може дозволити собі відправити дитину на навчання, допоможе дітям бути реалістами в питанні, де вони можуть вчитись.

Але пам'ятайте, що існує багато способів фінансування навчання в університеті крім власних коштів. Разом з дитиною вивчіть питання, де можна отримати максимальну фінансову допомогу у вигляді грантів та стипендії, чи можна отримати кредит на оплату навчання, чи може дитина розраховувати на навчання за рахунок державного фінансування.

2. Попросіть дитину порівняти, яка вартість навчання в кожному з університетів, які її цікавлять, які перспективи працевлаштування випускників і наскільки виплати по кредиту за навчання вплинуть на спосіб життя сім'ї та самої дитини після закінчення університету. Як і у випадку з будь-якими інвестиціями, проаналізуйте, чи окупляться ваші грошові вкладення.
3. Разом з дитиною за допомогою інформації з відповідних Інтернет-ресурсів оцініть можливість отримання нею будь-яких пільг або додаткової фінансової допомоги держави при вступі та навчанні у вищому навчальному закладі.

Батьки повинні намагатись, щоб їхні діти старшого шкільного віку отримували роботу на неповний робочий день. Дослідження показують, що студенти, які працюють двадцять чи менше годин на тиждень (наприклад, на території студентського містечка), отримують вищі оцінки, тому що більше залучені в студентське життя. Але дитина не повинна перевантажуватись. Робота більше 20-ти годин на тиждень може нашкідити її успішності.

Урок: використовуй кредитну карту, лише якщо ти впевнений, що зможеш повністю відновити на ній баланс у кінці місяця.

Влізти в борги за кредитною карткою занадто легко, і це може завалити на плечі студента додатковий тягар погашення кредиту. Крім того, це може вплинути на його кредитну історію, що, у свою чергу, ускладнить для нього отримання кредиту на купівлю машини, наприклад, або отримання роботи. Іноді потенційні роботодавці перевіряють кредитну історію претендента на вакансію.

Щоби змінити тенденцію жити не за коштами й виплачувати величезні відсотки по кредиту, дуже важливо, щоб батьки вчили своїх дітей використовувати кредитні карти відповідально (або, що ще краще, взагалі не використовувати їх без крайньої необхідності).

Практичні заняття для молодих людей у віці понад вісімнадцять років

1. Поясніть дитині, що коли батько є поручителем за кредитною картою дитини, будь-які прострочені платежі також можуть вплинути на кредитну історію батьків.
2. Разом з дитиною шукайте й використовуйте такі кредитні карти, за якими пропонується низька відсоткова ставка й відсутні різного роду комісії, плата за обслуговування.
3. Поясніть, що важливо не використовувати кредитну карту для оплати повсякденних потреб, щоб, коли виникнуть непередбачені витрати крайньої необхідності, дитина змогла оплатити їх за допомогою своєї кредитної карти. Крім того, розкажіть дитині, що варто накопичити на рахунку (дебетовій картці) суму, рівну тримісячному обсягу її звичайних витрат, а в ідеалі — шести-дев'ятимісячному обсягу.

Щоп'ятниці доцільно займатися проектною діяльністю. Наприклад, проект «Парк». За завданням, у кожній групі є певна сума грошей, яку вони мають ефективно використати в цьому проекті. Діти розписують, скільки коштує встановлення пам'ятника, а скільки — посадка дерев, встановлення лавок і смітників.

Учні вирішують, яким чином ці кошти можна розподілити — зробити безкоштовний вхід для пенсіонерів і дітей, розставити урни, садити дерева, тобто скласти бюджет проекту. Одні вирішили, що в їхньому парку буде більше дерев і фонтанів. Інша група розробить проект, де більше розваг та атракціонів і є парк-пригод. А ще діти розуміють, що потрібна оплата людям, які прибирають і слідкують за деревами і кущами.

Ще приклад проекту про водне середовище. Діти роблять штучну водойму і впродовж тижня кидають туди все, що можна викинути. Потім дивляться, що відбувається з пластиком, папером, деревом.

Педагоги активно залучають батьків. Адже кожен на власному прикладі може розповісти про принади будь-якої професії.

Цікаві теми можна вивчати через гру протягом усього навчального року. Наприклад, діти можуть розподілити ролі-професії і вчитися заробляти гроші. Ці образні гроші можна обмінювати в шкільних крамничках канцтоварів на недорогі речі. Для кожного класу є свій рівень складності.

Можна створити студію під назвою «Бізнес-школа». Почати можна з чайника, який діти вирішили купили собі в клас. Далі школярі розуміють, що можна отримувати і примножувати прибуток, тож почнуть підкидати ідеї.

Однією з ідей може стати організація дискотеки. Почати з розділення професії або ролі для цього проекту: хтось — менеджер, хтось — відповідальний за кейтерінг, хтось — за охорону, за рекламу. Зробити бейджики: хай навіть з помилками написати назви професій, головне — що самостійно.

Діти зможуть монетизувати цей проект. Зробити оголошення на дискотеку і запросити інших дітей. Квитки можуть коштувати по 5-10 гривень, приготувати безкоштовні коктейлі та запросити ді-джея. З грошей, які заробили, вирішили реалізувати другий проект — кінотеатр. Учні можуть взяти кредит у банку (фонді) школи на попкорн. Знайти короткий фільм, що отримав Оскар, і запросити вже батьків.

З кожним новим проектом зростає відповідальність учнів. Оскільки потрібно більше коштів, більше контролю. Коли діти просили у школи про позику на проект, директорка запитала: «А що буде, якщо ви не заробите цих грошей і не зможете віддати?». Діти не знали, що відповісти. Тоді спільно знайшлося рішення — можливість відробити: дати відпустку на два дні прибиральницям і самим ці дні виконувати їхні обов'язки.

Вивчення фінансової грамотності ґрунтуємо на реальних прикладах з бізнесу або життя. Такі завдання подобаються учням, вони бачать, що фінанси та бізнес — це зовсім не складно.

По завершенні певних тем доцільно випробувати сили в управлінні фінансами та у заробітку грошей на практиці. Для цього створюються внутрішні короткотермінові проекти.

Діти окреслюють свою невеличку матеріальну мрію та самі визначають різні шляхи заробітку грошей. Дехто пише казки та створює комікси, які потім продає, дехто виготовляє слайми та сквіши, хтось придумує план цілого шоу фокусів; гарною є ідея продавати шматочки сушених яблук від бабусі; також залишаються і класичні підходи — солодощі.

Ще однією особливістю викладання фінансової грамотності є приховані надскладні задачі, які мають велику цінність. Оскільки тема фінансів та бізнесу має багато виключень та особливостей, часто ці завдання стосуються саме уважності.

На занятті «Змінні та постійні витрати» діти вели віртуальний бізнес, розділившись на дві команди. На початку уроку діти отримали кредит на розвиток бізнесу. Що ж, бізнес йшов вгору, всі були задоволені від доходів та прибутку, але під кінець заняття трішки забули про той самий кредит з відсотками... Почали пригадувати, що ще випустили з уваги, і згадали, що ще не «виплатили кредит». Думаю, цей досвід стане їм корисним і для дорослого життя.

Можна вдало інтегруватися і в гуманітарний блок дисциплін, і в природознавчий, і в точні науки.

При складанні бюджету не обійтися без математичних розрахунків. Алгебраїчне розкладання складного на просте — те, що лежить в основі вдалого фінансового планування.

Можна поставити завдання на основі реальних пропозицій на іспанській версії сайту Airbnb. Наприклад, у розділі «розваги» створити програму перебування дитячих груп у Барселоні та скласти бюджет.

На наступному занятті, коли розпочинали проект відкриття власної туристичної компанії, діти вже легко використовували досвід попереднього уроку.

У магазинах іграшок часто можна почути: «мамо, купи мені ось перше, друге, десяте» та відповідь: «це дорого». Поки дитина не почне оцінювати свої власні статки та витрати, вона не зрозуміє, що таке «дорого» і як воно вимірюється. Цю ситуацію можна вирішити таким чином — дати дитині ДОСВІД, тобто певні кишенькові гроші з умовою, що вона не може їх витратити на те, що шкодить здоров'ю. Сума не повинна бути занадто великою, але має бути фіксованою, наприклад, на місяць.

Обов'язково настане момент, коли дитина відчує, що інколи її бажання значно більші за її можливості. Як правило, саме тоді виникають діалоги з батьками — як заробити гроші самостійно. Інколи такі розмови переростають у ведення фінансового обліку.

Є ще один важливий момент. Дитина не може прогнозувати свої доходи довше, ніж на один місяць. Якщо батьки починають пояснювати, що на новий мобільний телефон треба збирати гроші п'ять років — це не принесе ніякого результату. Можна підійти до питання з іншого боку — разом розписати фінансовий план потенційних доходів / витрат та знайти способи зменшити термін очікування телефона.

І, звичайно, перше, що потрібно зробити ще у дошкільному віці — подарувати дитині скарбничку, куди вона буде збирати копійки та формувати свої невеличкі статки. У шкільному віці можна придбати красивий гаманець та навчити розкладати гроші за зростанням номіналу. Порядок у фінансовій грамотності дуже важливий. Щоб зробити урок фінансової грамотності цікавим та веселим, потрібно давати практичні завдання, які дуже близькі дитині. А ще краще — розкладати ці завдання на ролі.

Діти дуже добре сприймають заняття з реальними бізнесовими кейсами таких компаній, як Coca-Cola, McDonald's, Samsung, Apple, Tesla. Якщо уявляємо когось у ролі Ілона Маска, то весь клас із веселим завзяттям візьметься розвивати його бізнес. Якщо при цьому не обмежувати

завдання стандартними рішеннями, то креативний та творчий дитячий мозок точно розробить щось дуже цікаве.

Справа в тому, що для більшості дітей притаманний страх грошей. Допомогти подолати цей страх та зробити урок веселим — одне із завдань викладача фінансової грамотності.

Даний курс — ставить акценти на правильному поведженні з грішми, розумінні основних фінансових термінів, вмінні аналізувати та планувати власний та сімейний бюджет, постановці і досягненню фінансових цілей, розвитку підприємницьких навичок. Однією із відмінних складових курсу є економічно-ділові ігри та екскурсії. Загалом уся програма розроблена так, щоб дитина, отримуючи знання і навички, змогла втілити їх у своєму житті. Знання фінансової грамотності виробить звички фінансово успішної людини.

Саме виконання самостійної роботи сприяє виробленню високої культури розумової праці, прагненню вникнути в суть питання, йти вглиб ще не вирішених проблем. У процесі такої праці найкраще виявляються індивідуальні здібності здобувачів освіти, їх нахили та інтереси, які сприяють розвитку вміння аналізувати факти і явища, вчать самостійного мислення, яке стимулює творчий розвиток і формування власної думки, поглядів та уявлень, особистої позиції. Крім того, виконання самостійної роботи передбачає оволодіння складними вміннями і навичками, бачення мети і змісту роботи, організацію власної самоосвіти, вміння по-новому підходити до вирішення завдань, пізнавальну і розумову активність і самостійність, схильність до творчості.

РОЗДІЛ V

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ВИКЛАДАННЯ КУРСУ ЗА ВИБОРОМ «ЕКОНОМІКА ВИКОРИСТАННЯ ВОДНИХ РЕСУРСІВ» 10 КЛАС

У закладах загальної середньої освіти діяльність впровадження раціонального використання і охорони водних ресурсів носить характер додаткових позакласних занять, які відбуваються вкрай несистематично. Наслідком цього є незначна кількість здобувачів освіти, які відвідують такі позакласні заходи. Одна з причин такої ситуації — дуже щільний графік роботи Нової української школи, тому учні не можуть брати в них участь через велику завантаженість.

Невирішеними є не тільки кількість і частота занять, але й комунікація та кадри. Дуже рідко адміністрації ліцеїв та гімназій запрошують до такої роботи спеціалістів міжрайонних управлінь водного господарства або інших профільних організацій.

Крім бесід та переглядів фільмів на водну тематику, здобувачі, які цікавляться проблемами її збереження, практично не мають можливості об'єднуватися для спільної творчої діяльності, зокрема, презентувати результати роботи, обмінюватися інформацією з іншими.

Водночас ті, хто веде курси за вибором у закладах середньої загальної освіти в старших класах на водну тематику, мають переконання щодо того, що ці заняття дуже позитивно впливають на свідомість слухачів. Участь учнівської та студентської молоді в різноманітних конкурсах, спеціалізованих виставках, інших масових заходах сприяють донесенню до здобувачів освіти і студентів інформації про воду в цікавий та доступний спосіб.

Всі названі проблеми фокусують нашій погляд на відсутність як у літературних джерелах (теоретичний аспект), так і на практиці (методологічний аспект) системи засад формування знань і вмій раціонального використання і охорони водних ресурсів серед учнівської та студентської молоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної специфічної як для освітньої, так і водогосподарської сфер, засвідчив значний доробок з цього питання установ і організацій, які підпорядковуються Державному комітету України з водного господарства. Інформаційні матеріали про роботу із здобувачами освіти аналізуються за трьома основними сферами впливу, а саме: обласних виробничих управлінь водного господарства, басейнових управлінь водних ресурсів та управлінь каналів.

Головною спільною складовою даної проблеми є розуміння на всіх ієрархічних рівнях значення вивчення знань і формування навичок про раціональне використання і охорону водних ресурсів серед учнівської та студентської молоді. З наукової і практичної точок зору, значення води у життя людини дуже важливе. Зокрема на популяризацію цих знань націлює Загальнодержавна програма «Питна вода України» на 2006-2020 роки.

Складовими мети Програми є відновлення, охорона та раціональне використання джерел питного водопостачання. Для виконання цього завдання необхідне вирішення питань щодо попередження забруднення джерел питного водопостачання, стимулювання економії питної води, тощо. У розділі VI передбачено інформування та участь громадськості в розв'язанні проблем забезпечення населення питною водою. Наприклад, щорічно здійснюється підготовка і видання Національної доповіді про якість води та стан питного водопостачання в Україні.

Водні ресурси в системі забезпечення сталого розвитку України є стратегічним і життєво важливим природним ресурсом. Водні ресурси тривалий час використовувалися нераціонально, що пов'язано з уявленнями про його невичерпність. В Пояснювальній записці програми зазначається, що основна мета курсу за вибором «Економіка використання водних ресурсів» — ознайомлення здобувачів освіти 10-тих класів з особливостями раціонального використання й охороною водних ресурсів; набуття навичок, які можемо використати у співпраці закладів загальної середньої та вищої освіти із водогосподарськими установами й організаціями щодо вивчення і впровадження в життя глобального питання: раціонального використання і охорони водних ресурсів серед учнівської та студентської молоді.

Для досягнення поставленої мети слід вирішити такі завдання:

1. Впроваджувати серед учнівської і студентської молоді України знання про найкращі вітчизняні та світові технології водопостачання й водо — та енергозбереження.
2. Формувати в кожного здобувача освіти уявлення про якість питної води, яку споживає, важливість для природних водойм (річок або озер) очищення промислових і комунальних стічних вод, навички правильно діяти у випадках надзвичайних ситуаціях на водних об'єктах.
3. Підвищення рівня громадської відповідальності щодо раціонального використання і охорони водних ресурсів рідного краю.
4. Обґрунтувати запровадження системи масових форм і методів роботи водогосподарських установ і організацій з учнівською та студентською молоддю.

5. Розробити практичний посібник про впровадження екологічної освіти серед учнівської та студентської молоді, для учителів економіки закладів загальної середньої освіти.

Опрацьовуючи курс за вибором «Економіка використання водних ресурсів» (10 кл) здобувачі освіти розглянуть насамперед питання економічного змісту, зокрема, — якість води, водопостачання, санітарія, забруднення води, технології очищення стічних вод, використання водної енергії, тощо.

Вперше курс розкриває і формує цілісне уявлення про шляхи розв'язання проблеми управління водними ресурсами України та світу загалом. Проблема управління водними ресурсами під час навчання економіки та географічних курсів економічного спрямування в Новій українській школі розглядаються без певної системи. В програмі курсу передбачено не окремі питання, а розгляд цілих областей сфери водопостачання і санітарії. Такі, як водні ресурси і санітарія (Тема 1. Вимоги до питної води; тема 1.3. Вимоги державної санітарної служби до столової і мінеральної вод; тема 2.3. Перші водогони у стародавньому світі і сучасність; тема 3.5. Каналізаційні системи), продовольча безпека (Тема 2.2. Опріснення морської води; тема 2.4. Основні водні ресурси України; тема 2.5. Морські узбережжя і територіальні води України), сільське господарство (Тема 3.1. Забруднення води та його наслідки; тема 3.4. Забруднювачі води у сільському господарстві), біорізноманіття (Тема 3.2. Забруднення морів та океанів; тема 3.3. Стічні води промислових підприємств; тема 3.6. Природні способи очищення стічних вод), охорона навколишнього середовища (Тема 2.1. Транспортування води у просторі; тема 2.6. Значення водосховищ, ставків і меліоративних каналів; тема 2.9. Участь учнівської молоді в охороні і раціональному використанні водних ресурсів), зменшення небезпеки стихійних лих (Тема 2.8. Водні господарства України; тема 4.3. Комунікаційні гідротехнічні споруди; тема 4.4. Незвичайні водні будівлі і гідротехнічні споруди) та змін клімату (Тема 2.7. Територіальний розподіл водойм уповільненого водообміну України; тема 3.7. Технології очищення водопровідної води; тема 3.8. Бортницька станція аерації; тема 4.1. Енергія Світового океану; тема 4.2. Використання енергії поверхневих вод).

Основними формами і методами екологічного навчання учнівської і студентської молоді є: теоретичні і практичні заняття з курсу за вибором, консультації учителів (викладачів) економіки, організація учнівських (студентських) конференцій, диспутів або колоквиумів, навчальних екскурсій на спеціалізовані виставки, водно-інформаційні центри (музеї води), застосування методів, як підготовка і написання реферативних повідомлень,

рефератів, доповідей, статей або тез; творчих — написання сценаріїв масових екологічних заходів, фотовиставок, статей у засоби масової інформації; інформаційних, тощо. Але основою курсу за вибором має бути широка впроваджувальна робота, зокрема, — очищення і благоустрій берегів рік і озер, джерел, штучних водойм (ставків, каналів, водосховищ), моніторинг стану водних об'єктів, виявлення джерел забруднення поверхневих або підземних вод в ході виконання краєзнавчих досліджень.

Пропонуємо практичний матеріал для використання вчителями викладання на даному курсі.

1. Розповідь вчителя про значення води в житті людини та про проблему нестачі питної води у світі

Вода — це джерело життя на Землі. Нашу планету інколи називають голубою, адже її поверхня вкрита водою на 70,8%. Але питна вода складає лише 2,5% від усієї води на Землі (в т. ч. 1% у рідкому стані). Сучасний світ вже зіштовхнувся із проблемою поступового виснаження природних ресурсів, і в саму першу чергу водних, від яких залежить існування людства на Землі. Оскільки чисельність населення на Землі безперервно збільшується, то невпинно зростають і потреби в чистій прісній воді. Від абсолютного дефіциту води вже потерпають понад 40 країн світу, а п'ята частина п'є забруднену воду.

Проте аналіз стану питного водопостачання населення більшості міст України також показав, що якість питної води й рівень її споживання залишаються незадовільними, а в багатьох населених пунктах ця проблема набула кризового характеру. Чому? Коли збільшується водоспоживання, збільшується й кількість стічних вод. Останні, потрапляючи в поверхневі й підземні джерела вод, забруднюють їх шкідливими токсичними домішками, небезпечними для життя людини, внаслідок чого скорочуються і без того обмежені резерви прісної води. На якість питної води централізованого водопостачання також негативно впливає незадовільний технічний стан водопровідних мереж і споруд, несвоєчасне проведення їх капітальних, поточних та планово-профілактичних ремонтів, велика кількість аварій і затягування термінів їх ліквідації. Крім того, незадовільний стан водопровідно-каналізаційних мереж призводить до повторного забруднення питної води.

Якщо нічого не робити для покращення якості водних ресурсів, і надалі будуть продовжуватися тенденції зі зміни в якості природних і питних вод, невідповідність їх санітарно-гігієнічним і екологічним вимогам, недосконалість їх очищення та ін.

Проте, людині потрібна чиста високоякісна прісна вода. Де вона знаходиться і як людина може її здобути?

На сьогодні відомо більше 150 типів різних прісних і мінералізованих питних і лікувальних вод у світі. Найнадійніше захищеним від антропогенного впливу джерелом питного водопостачання є артезіанські підземні води.

Другим широко розповсюдженим у світі джерелом питного водопостачання є поверхневі прісні води. Але глобальний характер людської діяльності призвів до широкомасштабного забруднення цих вод. В Україні централізоване водопостачання здійснюється в основному за рахунок поверхневих джерел (близько 70%), більшість із яких дуже забруднена (IV класу забрудненості). У водойми без очищення надходить близько 35% стічних вод, а з невідповідних санітарних норм очищенням — 39%. Це є причиною стійкої тенденції до погіршення екологічного стану водойм, як за санітарно-хімічними, так і за мікробіологічними показниками.

Третім джерелом питного водопостачання можуть служити моря й океани. Але щоб споживати таку воду, їй треба пройти три основні технології опріснення. Вирішення проблеми забезпечення населення питною водою гарантованої якості можливе лише шляхом впровадження сучасних технологій, споруд, реагентів, матеріалів та обладнання, а також відновленням систем розподілу питної води. Слід завжди пам'ятати про те, що якісна, корисна для здоров'я людини вода повинна містити широкий спектр мікродомішок життєво важливих, біологічно активних елементів. Так, за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВОЗ), 25% населення постійно ризикує захворіти на хвороби, пов'язані із споживанням недоброякісної питної води. У країнах, що розвиваються, кожний третій мешканець страждає через брак питної води та необхідних санітарних умов — основних вимог для здорового і гідного життя. У цих країнах приблизно 80% всіх хвороб і 1/3 смертельних випадків спричинені споживанням забрудненої води.

Проблема забезпечення населення безпечною для здоров'я людини якісною, фізіологічно повноцінною питною водою є особливо соціально значущою, оскільки її розв'язання впливає на здоров'я громадян і кардинальним чином на ступінь екологічної й епідемічної безпеки цілих регіонів. Питання про якість питної води давно перейшло національні рамки й набуло глобального характеру. Програма забезпечення населення України якісною питною водою також має передбачати розробку і впровадження індивідуальних і колективних водоочисних пристроїв, створення комплексів і міні-заводів з виробництва бутильованої питної води й низки інших.

Вода — це безцінний дар природи і потребує дбайливого ставлення. Жодна сфера людської діяльності не обходиться без використання води, адже вона — це саме життя. Для організму вода є «будівельним» матеріалом, підтримуючи його життєві функції. Людина використовує воду для пиття і приготування їжі, задоволення різних життєвих, господарських, побутових і санітарно-гігієнічних потреб. Лише для життєвих потреб людини потрібно хоча би 2,5 л чистої прісної води, а з урахуванням побутових потреб витрати води на 1 людину в промислово розвинених країнах становить 300-600 л на добу.

Ще у найдавніші часи люди будували своє житло поблизу річок та озер. Сьогодні ми можемо жити далеко від водоймища, проте у сучасному світі ми маємо унікальну, дивовижну можливість мати вдома воду і користуватися нею в будь-який момент. Таке диво дарує нам клопітлива та безперервна праця колективів місцевих водоканалів, які забезпечують населення централізованим водопостачанням.

2. Ознайомлення здобувачів освіти зі схемою водопостачання в населеному пункті

Із розвитком великих міст постала проблема водозабезпечення міст чистою питною водою. Діяльність людини призвела до забруднення наземних водоймищ, і вода стала майже непридатною для вживання, а чиста вода знаходиться глибоко під землею. Підземна вода вважається найчистішою, адже її очищують численні шари ґрунтових порід. Щоб підняти її на поверхню, пробурюються артезіанські свердловини. Інженери та винахідники створили водогін. Люди проклали труби до підземних вод і за допомогою спеціальних насосів підняли воду на поверхню. А потім цю воду по трубах спрямували до осель людей. Тобто, в умовах значного збільшення водоспоживання і зростаючих вимог до якості води інтенсивного розвитку набуває комунальне господарство. На всій території України працюють водоканали. Водоканал — це велике і важливе підприємство для нашого міста, яке постачає людям воду. Працівники вдень і вночі знаходяться на своїх робочих місцях, щоб увесь час у житлових будинках, лікарнях, дитячих садках і школах була вода.

Задоволення попиту на воду в містах, на підприємствах і в селищах здійснюється шляхом влаштування централізованих систем водопостачання. Сучасний водопровід є системою складних споруд для видобування води, а саме: очищення її (якщо це потрібно), зберігання необхідних запасів і транспортування до споживача.

З артезіанської свердловини вода надходить до резервуарів чистої води. Звідти агрегатами насосної станції II підйому подається по напірних

водоводах у водопровідну мережу. Звідти її під тиском подають у будинок, де по трубах вона піднімається до всіх поверхів і з'являється у крані на кухні та у ванній кімнаті.

Система водопостачання міста має забезпечувати населення і його господарства необхідною кількістю води певної якості. Головна вимога до роботи системи водопостачання — виконання нею заданих функцій за умови високої надійності та економічності, хоча бувають і перебої постачання. Причинами несправності системи водопостачання можуть бути: обмерзання, перерва у постачанні електроенергії, пошкодження насосів, аварії на водогонах або магістральних мережах.

У різних містах люди споживають воду з різних джерел. Крім підземних вод, це може бути вода річок та водосховищ того краю, де розташоване місто.

Водопостачання — це забезпечення водою різних водо споживачів (населених пунктів, виробничих підприємств та інших об'єктів) для задоволення господарсько-питних, технологічних і протипожежних потреб.

Комплекс інженерних споруд, що виконують завдання водопостачання, називають системою водопостачання або водопроводом (див. схему).

- водоприймальні споруди (водозабірні споруди, водозабори) призначені для прийому води з вибраних для даного об'єкта природних водних джерел;
- насосні станції (водопідіймальні споруди), що створюють тиск для передачі води на очисні споруди, до акумулюючих ємкостей або до споживачів; насосні станції (НС) 1 підйому призначені для передачі води від водозабору (джерела) на очисні споруди; НС 2 підйому призначені для передачі очищеної води з резервуару чистої води (РЧВ) в магістральні водоводи і далі в розподільну мережу; наступні НС влаштовують при необхідності для створення необхідного тиску в трубопроводах;
- споруди для очищення води, призначені для поліпшення властивостей води і доведення її якісних показників до вимог споживачів;
- резервуари і водонапірні башти, які є запасними і регулюючими ємкостями;
- водоводи і водорозподільні мережі, призначені для передачі води до місць її розподілу і споживання.

Взаємне розташування споруд системи водопостачання і їх склад можуть бути різними залежно від призначення, місцевих природних умов, вимог водоспоживання або виходячи з економічних міркувань.

Щоб правильно вибрати схему і джерело водопостачання, треба мати в своєму розпорядженні дані про водоспоживання, знати вимоги, що ставляться до якості води, мати відомості про тиск, під яким вона повинна подаватися споживачеві, про наявні природні водні джерела в районі проектування. Значний вплив на схему водопостачання має вибране водне джерело; його вид (поверхневий відкриті водоймища, тобто річки, водосховища, озера, моря, або підземний ґрунтові й артезіанські води, джерела), потужність, якість води, відстань, на яку воно віддалене від водоспоживача, і т. п.

У ряді випадків при використанні підземних (артезіанських) вод потреба в поліпшенні їх якості відповідає, що спрощує систему водопостачання.

Джерела водопостачання та їх характеристика

Вибір водних джерел є найважливішим завданням при проектуванні системи водопостачання.

Використовувані для цілей водопостачання природні джерела можна підрозділити на дві групи: поверхневі джерела — річки, водосховища і озера; підземні джерела — ґрунтові й артезіанські води і джерела (ключі).

В існуючій практиці з поверхневих водних джерел найчастіше використовують річки.

Як правило, річкові води відрізняються малим вмістом мінеральних солей, невеликою жорсткістю, але при цьому відносно великою каламутністю, високим вмістом органічних речовин, бактерій, часто значною кольоровістю.

Поверхневі джерела характеризуються значними, іноді дуже різкими коливаннями якості води і кількості забруднень в окремі періоди року. Якість води озер і річок великою мірою залежить від забруднення їх поверхневими стоками і стічними водами міст і промислових підприємств.

Особливу складність становить використання для цілей централізованого водопостачання гірських річок. А особливості якості води водосховищ і озер викликають відомі труднощі при вирішенні завдання поліпшення її якості.

3. *Ознайомлення здобувачів освіти зі схемою водовідведення в населеному пункті*

Куди зникає використана вода з наших квартир? Вона витікає по розгалуженій мережі труб.

Комплекс інженерних споруд (труб), призначених для збору стічних вод в місці утворення, відведення їх, очищення, знешкодження і їх знезараження та випуску очищених стічних вод у водоймища, називається водовідвідною системою або каналізацією.

Внутрішні каналізаційні пристрої приймають стічні води в місці утворення і відведення їх за межі будівлі. Такими пристроями є унітази, раковини, умивальники, мийки, ванни та ін., а також відвідні труби до першого зовнішнього каналізаційного колодязя.

Зовнішня каналізаційна мережа — це розгалужена мережа труб, каналів, що збирають і відводять стічні води самопливом до насосної станції або до очисних споруд.

Колектором називають ділянку каналізаційної мережі, що приймає стічні води з двох або декількох вуличних ліній. Ділянку каналізаційної мережі від насосної станції до самопливного каналу або очисних споруд називають напірним колектором, а великі колектори називають каналами.

Споруди для очищення стічних вод і обробки осаду призначені для виділення з поступаючих стічних вод забруднень. Очисні споруди каналізації розташовують нижче за течією річки. Таким чином, навіть очищені стічні води скидаються у водоймище за межами міста або підприємства і забруднення річкової води в межах населеного пункту не відбувається.

Тобто, каналізація складається з комплексу споруд для відведення використаної стічної рідини, очищення її і випуску в водоймище.

4. *Спільне обговорення питання: як можна економно ставитися до води вдома.*

Збереження й охорона водних ресурсів від виснаження — одна з найважливіших проблем людства. Вода в квартирі — це безцінний дар природи помножений на працю багатьох тисяч людей. Щоб запаси води не зменшувалися, навіть, вдома, ми можемо її економити. Для цього потрібно лише змінити свої звички водокористування:

1. не використовувати проточну воду для підігріву або охолодження напоїв та продуктів харчування;
2. прати та полоскати білизну в ванні, що перекриті пробкою;
3. в момент чищення зубів перекривати воду;
4. в разі перебоїв з водопостачанням потрібно запасати мінімальну необхідну кількість води;
5. приймати здебільшого душ, а не ванну;
6. при митті посуду доцільно мийку перекривати пробкою

Загалом надані методичні рекомендації щодо водопостачання і санітарії підводять здобувачів освіти до основних тестових питань:

1. Як питна вода потрапляє у наші домівки?
2. У яких випадках не проводиться знезараження води під час подавання її споживачеві?
3. Як забезпечується надійність систем водопостачання?

4. Що називається водопостачанням і які споруди входять до його складу?
5. Які завдання повинна виконувати система водопостачання?
6. Куди зникає використана вдома вода?
7. Яку роботу виконують очисні комплекси системи водопостачання?
8. Чому важливо пити чисту воду?

Інформаційні матеріали до проведення екологічних акцій

Вода — основа життя на Землі. Де б не жила людина, в якому куточку світу, на якій би мові не розмовляла... але щодня вона п'є воду. Вода буває солоною та прісною. Солоної води у світі 97%, прісної лише 3%. Якщо порівняти всю воду у світі зі склянкою води, то лише одна краплинка зі склянки буде дорівнювати прісній. Людина використовує прісну воду для своїх потреб.

Щоранку, відкриваючи кран, ми не замислюємося над тим, звідки до нас потрапляє вода і куди вона потім дівається? А ще рідше ми ставимо перед собою питання, чи раціонально ми використовуємо воду? Сьогодні ми про це поговоримо.

Водопостачання. В кожному місті існує дуже важливе підприємство — водоканал. Це підприємство робить дуже потрібну справу — подає людям воду. Але подають воду в кожному місті водоканали по-різному.

Наприклад, в одній місцевості дістають воду з-під землі. Часто це буває тоді, коли поряд немає великого водоймища. Дістають воду в такому випадку за допомогою артезіанських свердловин. Свердловина — це вузький і глибокий колодязь, але глибина його 300-800 метрів! Тут на допомогу людям приходять великі і потужні насоси, які піднімають воду на поверхню. Піднята на поверхню вода зберігається в великих резервуарах. А вже з резервуарів вода тече до машинної зали. Саме звідти вода за допомогою насосів потрапляє до осель мешканців. Насоси не зупиняються ні вдень, ні вночі, адже вода потрібна місту кожної хвилини.

Але бувають міста, де під землею немає великих запасів води, зате поряд є велика річка, чи озеро, тому люди використовують для своїх потреб прісну воду водоймищ. Але спочатку вона проходить складний шлях очищення. Тут на допомогу людині приходять різні фільтри, складні хімічні речовини, які допомагають воді стати чистою і придатною до споживання. Після очищення вода так само зберігається в великих резервуарах і через машинний зал за допомогою насосів потрапляє до споживачів.

Місце, де починає свій шлях вода до споживача має назву — водозабір. Чому водозабір? Тому що тут забирають воду з-під землі, або з річки (йде забір води).

Водовідведення. Водоканал виконує ще одну не менш важливу роботу, а саме: він забирає брудну воду з усього міста, очищує її і повертає в річку. Як це відбувається?

По каналізаційних трубах брудна вода потрапляє до великих очисних споруд, які, як правило знаходяться за містом. Там вода спочатку відстоюється у відстійниках, щоб речовини-забруднювачі осіли на дно. Відстійники великі круглі басейни, глибиною до 10 метрів. А далі вода потрапляє в спеціальні коридори з булькаючою водою, які мають дивну назву — аеротенки («аеро» — повітря). В аеротенках живуть маленькі корисні мікроорганізми, які називаються активним мулом. Ці бактерії справно очищують воду, харчуючись брудом який є у воді. Активний мул дуже вибагливий до умов існування, тому водоканалівці слідкують за тим, щоб ці корисні бактерії не переїдали, не голодували, не мерзли і не перегрівались, щоб у них завжди був кисень, без якого вони не можуть існувати. Після аеротенок вода знову відстоюється і потрапляє до біоставків, де вона «відпочиває», і лише тоді чиста і здорова потрапляє до річки.

Виявляється, що звільняються від бруду не лише люди, а й вода.

Ось такі дива і перетворення відбуваються з водою. Уявіть собі на мить, що було б, якби вода тільки забруднювалася і ніхто її не очищував? Все живе на Землі загинуло б! І поки працівники водоканалів турбуються про воду — з планетою все буде гаразд!

Економія води. Але запаси прісної води на Землі далеко не безмежні, тому потрібно дбайливо ставитися до цього природного багатства. За кожною склянкою чистої води стоїть праця великого колективу водоканалу.

На жаль, ми споживаємо забагато води і робимо це бездумно, більша частина води витрачається намарно. Усунути цю причину дуже легко — економити; тобто робити теж саме при менших витратах води. Цього можна досягти порівняно легко, потрібно тільки змінити свої звички водокористування та слідкувати за справністю сантехприборів.

Наприклад, щоб вимити брудне взуття, слід набрати воду у яку-небудь ємність, а не мити під струменем води; коли варять овочі, наливають воду так, щоб вода їх тільки прикривала; не розморожувати продукти під струменем води, а діставати їх раніше з морозильної камери; не використовувати унітаз, як кошик для сміття, не зливати в нього воду без потреби; приймаючи швидкий душ, не забувайте виключати воду під час намилювання тіла та волосся. Якщо приймаєте ванну, то її потрібно наповнювати лише до половини; посуд мийте у мийці, яка закрита корком, або у мисці, а не під проточною водою; не залишайте кран відкритим, коли чистите зуби, користуйтеся склянкою; при митті машини треба користуватися

відром з водою та губкою, а не водою зі шланга. Таким чином можна зекономити близько 300 літрів.

Слухачам курсів, мабуть, цікаво знати характеристику води.

Якість води. Вода входить до складу всіх організмів біосфери, в тому числі і до складу тіла людини. Від запезпеченості водою залежить життєдіяльність усіх живих організмів. Вода регулює клімат планети, забезпечує господарську та промислову діяльність людей. Вона — реакційноздатна сполука, яка дуже сильно відрізняється від більшості інших рідин складом і властивостями.

Основними споживачами води є сільське й комунальне господарство та промисловість. У промисловості воду використовують як сировину, реагент та розчинник для проведення різних технологічних процесів, а також для промивання сировини й продуктів тощо.

У всіх розвинутих країнах якість води є предметом особливої уваги держави, засобів масової інформації та населення. Оцінка якості води є досить трудомістким завданням, оскільки базується на порівнянні середніх концентрацій, які спостерігаються в пункті контролю якості вод з установленними нормами для кожного інгредієнта.

Якість води — це сукупність фізичних, хімічних, біологічних та бактеріологічних показників, які задовольняють вимоги споживачів. Якість води нормується державними галузевими стандартами або технічними умовами.

Наприклад, основними джерелами водопостачання м. Івано-Франківська є річки Бистриця Надвірнянська та Бистриця Солотвинська. Після водозабору вода проходить повний технологічний цикл очистки та знезараження і поступає в розподільчу мережу міста.

Знезараження води здійснюється з використанням суміші оксидантів, які утворюються методом електролізу кухонної солі NaCl.

Відповідно до вимог ДСан ПiН2.2.4-171-10 відділ лабораторного контролю здійснює періодичний, скорочений періодичний та повний аналіз води за органо-лептичними та санітарно-токсикологічними показниками.

Санітарно-мікробіологічний контроль якості питної води встановлює ступінь її епідбезпеки.

Гігієнічна оцінка безпечності та якості питної води здійснюється за показниками епідемічної безпеки: мікробіологічними та паразитологічними.

Під час дослідження мікробіологічних показників водопровідної питної води в її пробах визначаються бактерії групи кишкових паличок. Вода, що постачається мешканцям міста Івано-Франківська придатна для забезпечення фізіологічних, санітарно-гігієнічних, побутових та господарських потреб населення.

Результати аналізів з резервуарів чистої води щомісячно опубліковуються на сайті КП «Івано-Франківськводокотехпром».

Схема очистки води. Робота КП «Черкасиводоканал» полягає у наданні населенню послуг з централізованого водопостачання та водовідведення, експлуатації водопровідних і каналізаційних мереж та споруд. Джерелом водопостачання міста Черкаси є річка Дніпро.

Система водопостачання — це комплекс інженерних споруд, що призначені для забору води з джерела водопостачання, її очистки, зберігання і подачі до споживачів.

Сьогодні «Черкасиводоканал» щодня подає споживачам 70-80 тис. м³ питної води, якість якої відповідає всім вимогам ДСанПіНу 2.2.4-171-10 «Гігієнічні вимоги до води питної, призначеної для споживання людиною». Загальна чисельність населення, яка отримує послуги з водопостачання, — 269 тис. осіб.

На сьогодні система водопостачання та водовідведення міста Черкаси це:

- Дніпровська водоочисна станція потужністю 90 тис. м³ води на добу;
- насосна станція III-го підйому;
- 464,8 км водопровідних мереж і водоводів;
- 269 км каналізаційних мереж і головних колекторів;
- 45 підвищуючих насосних станцій;
- 16 каналізаційних насосних станцій.

Щоб річкову воду перетворити на питну, яка б відповідала чинним нормативам, необхідно виконати повний технологічний цикл очистки за допомогою реагентів: коагулянтів, флокулянтів, хлору, аміаку.

Питна вода, яку отримують з Дніпра на водоочисній станції, проходить низку технологічних етапів підготовки: очищення від механічних і шкідливих хімічних домішок, фільтрування, знебарвлення та освітлення, знезараження.

Для знезараження води від бактерій і мікроорганізмів використовується хлорування. Для зменшення складу хлорвмісних речовин у воду 30 сек перед додаванням хлору додається аміачна вода. Якщо бактерії ми можемо видалити хлором, то для більш складних забруднень використовується коагулянт гідроксид алюмінію. Для більш ефективного впливу коагулянту, використовується флокулянт — магнофлок. Для зменшення доз хлору до 3 мл/л використовують дробове хлорування у різних точках технологічного процесу очищення води. Для стабілізації питної води використовується 10% розчин вапна.

Схема очистки води. Протягом останніх років на підприємстві відбулися значні зміни в технології водопідготовки: насамперед вдалося відмовитися від сірчано-кислого алюмінію в якості коагулянту та перейти на більш сучасні реагенти, які дозволяють значно зменшити вміст алюмінію у воді та покращити якість технологічної обробки.

Контроль за якістю води ведеться на всіх етапах очистки та в системі водорозподільних мереж міста лабораторією «Черкасиводоканалу», яка акредитована на технічну компетентність і має відповідний сертифікат.

На сьогодні контроль якості питної води щоденно проводиться по 10 показникам, щотижнево — по 14, а щомісячно за 35 показниками, відповідно до I етапу введення ДСанПіНу.

«Черкасиводоканал» забезпечує водою не лише м. Черкаси, а й надає послуги водопостачання частині мешканців населених пунктів: с. Червона Слобода, с. Геронимівка, с. Свидівок, с. Сокирно, с. Хутори, а також окремими об'єктами — санаторій «Мошногр'я», військова частина «Оршанець».

Уся стічна вода, що споживачі використовують вдома чи для промисловості по каналізаційних системах, що складається з трубопроводів, спускається на очисні споруди ПАТ «Азот», а потім після відповідного її очищення скидається назад у Дніпро. «Азот» очищає міські стоки з 1992 року. «Азот» очищає не лише свої й побутові стоки декількох житлових масивів Черкас, але й стічні води інших промислових підприємств черкаського регіону.

Через очисні споруди підприємства проходить 70 000 м³ води на добу. В результаті очищення стоків утворюється мул — тверді відходи, які осідають на мулових полях очисних споруд. Ці відходи консервуються на спеціальному накопичувачі підприємства.

За стічними водами, що скидаються у поверхневі водоймища після використання, здійснюється постійний контроль лабораторіями підприємств, держуправління екології і природних ресурсів та санепідемстанцією.

5. Дослідження стану водойм та встановлення причин змін водних екосистем під впливом діяльності людини

Вода належить до найбільш поширених речовин у природі. Водою вкрито близько 4/5 поверхні земної кулі (океани, моря, озера, річки). Значні її кількості у вигляді льоду і снігу вкривають високі гори і величезні простори Арктики і Антарктики. Багато води в атмосфері повітря — пара, туман і хмари. Значні кількість води міститься і в земній корі у вигляді підземних вод. У природі вода перебуває не тільки у вільному стані, а і в хімічно зв'язаному.

Вода входить до складу багатьох гірських порід і всіх рослинних і тваринних організмів. На воду припадає близько 60% маси тварин і до 80% маси риб. У деяких рослинах вміст води іноді перевищує 90% їх маси.

Чиста вода — безбарвна прозора рідина, без запаху і смаку. При 0°C вона замерзає і перетворюється у лід, а при 100°C і нормальному атмосферному тиску кипить, перетворюючись у пару. В газоподібному стані вода існує і при нижчій температурі, навіть нижче 0°C. Тому лід і сніг теж поступово випаровуються.

У природі вода відіграє надзвичайно важливу роль. Випаровуючись, вода переноситься на величезні віддалі і там випадає у вигляді дощу і снігу. Вологість повітря і кількість атмосферних опадів є найважливішими факторами, що регулюють клімат і погоду.

Вода є також одним з найважливіших геологічних факторів, що змінює зовнішній вид земної поверхні, розмиваючи гори і утворюючи долини. Вона руйнує гірські породи не тільки механічно, а й хімічно, реагуючи з ними з утворенням інших речовин.

Вода має величезне значення в житті людини, тварин і рослин. Вона потрібна рослинам для розчинення поживних речовин ґрунту. Її нестача у ґрунті призводить до погіршення живлення рослин і зниження врожаю сільськогосподарських культур.

Темою дослідження групи у складі учнів 10 класу може стати вивчення стану водойм та причин змін водних екосистем під впливом діяльності людини, а також раціональне використання водних ресурсів та необхідність їх охорони і відтворення.

Вивчення води здобувачі освіти можуть проводити на території місця розташування освітнього закладу та прилеглої до нього місцевості, яка добре забезпечена водою, що використовується жителями населеного пункту для споживання та побутових потреб, взявши за мету дослідження якість, чистота та смакові властивості води.

Наприклад, етапи проведення дослідження на р. Золота Липа та її приток Бережанського району Тернопільської області.

Територія котівських угідь розміщена на правому березі Золотої Липи. Сама річкова долина розділяється притокою, яка впадає у Золоту Липу. Річка досить широка (близько 6 м). Русло було звивистим та покрученим. У 60-тих роках при проведенні меліорації його вирівняли, а болотисту річкову долину порізали глибокими каналцями, які в народі називають фосами, на певні сектори. Болота Верне, Нижнє, Панське і Хлопське осушили. Осушення потягнуло за собою певні наслідки:

- зниження рівня води в річці;
- замулення багатьох джерел;
- нижчий рівень води в криницях, прилеглих до річки;
- зниження рівня води у притоках;
- зникнення рослин, життя яких було пов'язане з водою: айр тростинний, калюжниця болотяна, рогіз широколистяний.

Один із рукавів Золотої Липи, який мав назву Крива ріка, брав початок зі стоячої водойми в районі сусіднього села Рибники. Площа цього озера близько 0,4 га. Живиться воно підземними водами, які виносили на поверхню десятки джерел. Внаслідок меліорації відбулися такі зміни:

- джерела замулило;
- рівень води впав;
- русло річки перетворилося в болото і поросло очеретом;
- озерце тепер має болотисте дно;
- вода мутна;
- гладь вкрита водяними рослинами, особливо ряскою.

Ці названі водойми є місцем життя водоплавних птахів: качок, гусей, лебедів. Звичайно, це не веде до покращення їхнього стану. Птахи знищують рослинний та тваринний світ, а продукти їх життєдіяльності забруднюють воду, роблячи її непридатною для використання.

Дослідження джерел. Частина котівських джерел розміщена в районі досить крутого пагорба Кринички. Десять невеликих джерел виносять дзеркально чисту воду на поверхню. Вона досить холодна. Від них бере початок малесенький струмочок, що губиться в густих травах, а в літню спеку зовсім пересихає.

Із декількох великих джерел, розміщених на горі Кринички, жителі частини Котова, яка називається Загомінки, утворили водозбірний басейн, з якого вона йде водопровід.

Їхній досвід перейняли і жителі Дебрі (частина села, що розкинулася під лісом). Вони використали велике джерело, яке б'є у Малому Верхнику (назва ліска), для постачання питної води.

Інструменти досліджень. Для дослідження якості води у річках та джерелах здобувачі освіти використовували для водозабору такі матеріали та інструменти:

- водний сачок розміром вічок 1- 3 мм;
- високі гумові чоботи;
- калькулятор для обчислення результатів;
- картки з назвами (малюнками) стану навколишнього середовища;
- посудини різної ємкості білого кольору;

- лупа;
- лакмусовий папірець із шкалою кислотності;
- пінцет;
- зошит для записів результатів (польовий щоденник);
- склянки;
- кравецький метр і лінійка.

При проведенні досліджень використовувалися наступні методи:

- метод візуального спостереження;
- метод біоіндикації;
- метод досліду / додаток/;
- метод порівняння;
- картографічний метод.

Результати досліджень. Здобувачі освіти провели ряд експериментів, що були спрямовані на вивчення фізичних властивостей води та дослідження, на наявність різноманітних живих організмів.

Дослідження джерельної води

Для дослідження бралися проби води із джерел Криничок, які показали, що вода має чудові смакові якості, тому що у ній міститься досить велика концентрація солей-карбонатів. Це спричинює осад на стінках посудини при кип'ятінні.

Після відстоювання води із джерел Криничок, на стінках посудини pojavivся легенький світлий осад, який є свідченням того, що вода протікає крізь вапнякові породи.

Вода із річкових джерел біля підніжжя пагорба Дзідзінець залишила на стінках наліт із краплинками розчиненої бурої глини та дрібненькими піщинками.

Дослідження річкової води. Для дослідження бралися проби із притоки Золотої Липи та самої Золотої Липи, які показали, що вода запаху не має. Вона прозора, але з легким помутнінням і потемнінням поміщених у неї предметів.

Чистота води річок була різною протягом дня. Найчистіша — вранці і забруднена ближче до вечора. На чистоту води в річці впливають:

- діяльність людини;
- природні погодні умови (дощі і грози спричиняють попаданню забрудненої води у річку);

Для визначення розчинення у річковій воді різних речовин було проведено відстій води із Золотої Липи та її притоки. Сіруватий осад із розчином ґрунту був у посудині із притоки. Вода з самої річки при відстоюванні

дала наліт із твердих темних частинок, які мали різне походження, та на поверхні була масляниста пляма.

Простий експеримент показав, що найчистішою є вода джерел та великих водойм, які віддалені від населених пунктів.

Спостереження підтвердили і результати дослідження води на території с. Котів Бережанською санепідемстанцією.

Біоіндикація води. Метод біоіндикації полягає у тому, що деякі безхребетні чутливі до забруднень. Вони не виживають у водному середовищі, яке містить шкідливі домішки. А тому їх наявність свідчить про позитивну екологічну ситуацію. Присутність у воді організмів тільки II і III або III груп, до яких належать безхребетні найменш вимогливі до якості водного середовища, свідчить про існування застійних зон, погану якість води і високий вміст забруднення.

Як показали водозабори у різних водоймах ступінь забруднення води різний. Найзабрудненішою є вода у заводі Кривої ріки. Тут живуть безхребетні тварини: веснянки, одноденки, бабки, п'явки, комарі, різні види молюсків, що свідчить про досить високу забрудненість. У теплі дні розвивається велика кількість водоростей та водяних вищих рослин, мікроорганізмів. Вода «зацвітає». Відчутний легкий запах, що свідчить про застій води.

У джерельній воді ці мікроорганізми відсутні. Вода не має запаху. Отже, вода з Криничок і річкових джерел є чистою і придатною для використання.

Висновки та рекомендації. Провівши дослідження, здобувачі освіти дійшли таких висновків:

- природна вода ніколи не буває цілком чистою. У ній завжди є розчинені речовини, а інколи нерозчинні домішки;
- найчистішою є снігова і дощова вода, яка містить близько 0,003% розчинених мінеральних речовин;
- річкова вода містить близько 0,05% розчинених речовин;
- підземна (джерельна, колодезна) містить близько 0,1% і більше розчинених речовин.

Оскільки природна вода не буває цілком чистою, то в більшості випадків для безпосереднього вжитку вона непридатна. Тому її попередньо піддають очистці як від механічних домішок, так і деяких розчинених солей, а інколи і від усіх сторонніх речовин. Характер очистки води залежить від того, для якої мети її вживають.

Можна навести інший позитивний приклад, — у 2016 році учасники секції екології відділення екології та аграрних наук Київської МАН Украї-

ни дослідили протоки р. Дніпро — Десенки (Чорторию) під керівництвом професора Олега Машкова.

Ріст споживання водних ресурсів в середньому збільшується на 1% на рік, внаслідок зростання народонаселення світу, економічного розвитку та змін структури споживання. При цьому постійно збільшується забруднення питної води в Україні, деградують землі за рахунок надмірного зрошення на півдні країни, потребують глибокого аналізу питання непоправних втрат водно-болотних угідь в Українському Поліссі, тощо.

У 2019-2020 навчальному році слід враховувати, що темою Всесвітнього дня водних ресурсів 2019 року є «Не залишаючи нікого за собою». Завдання 6 сталого розвитку (SDG6) має на меті забезпечити доступність та стале управління водою для всіх без виключення до 2030 року. У якості дискримінаційних чинників можуть виступати інвалідність, вік і стан здоров'я — люди з фізичними, психічними, розумовими або сенсорними порушеннями непропорційно широко представлено серед тих, чий доступ до питної води і санітарії обмежено. За визначенням, це означає не залишати нікого. Принцип «не залишати нікого» є складовим в системі зобов'язань, які були проголошені Повісткою-2030, яка ставить мету надати всім людям можливість користуватися здобутками соціально-економічного розвитку і забезпечити всебічну реалізацію прав людини.

Методичні рекомендації направлені також і на соціальні складові. Базові умови для забезпечення безпечної питної води і санітарії вдома і на робочому місці поліпшують здоров'я працівників і підвищують продуктивність праці. Надання таких умов у закладах загальної середньої освіти підвищують навчальні результати завдяки скорочення прогулів, особливо серед дівчаток-підлітків.

Слід враховувати, що корупція, надмірна регламентація і жорстка формалізація задач, призводить до бюрократизму, може призвести до росту операційних витрат, створити несприятливий інвестиційний клімат і проведення реформ в області водних ресурсів.

Економічна складова цієї проблеми включає витрати на питну воду і санітарію, як правило, вносить також епізодичні великі капіталовкладення, у т. ч. в інфраструктуру і підключення, а також витрати на експлуатацію і обслуговування.

Під час встановлення тарифів на надані послуги — тарифна політика в ідеалі повинна бути основним їхнім джерелом фінансування — необхідно забезпечити збалансованість декількох задач: відшкодування витрат, економічна ефективність, справедливість фінансова доступність. Розробка тарифної сітки є непростою справою саме в силу того, що ці чотири зада-

чі суперечать одна одній, і при їх вирішенні без компромісів не обійтися. Послуги в області водопостачання, санітарії і гігієни відрізняються від інших послуг тим, що відносяться до основних прав і повинні надаватися незалежно від їх вартості і можливості споживача їх оплачувати.

Традиційний підхід до санітарії і утилізації відходів у міському середовищі зміщується до крупномасштабної централізованої діяльності з їх збору та обробці, що надає можливість для економії засобів завдяки масовому характеру виробництва. В сільських районах невеликі системи водопостачання, якими простіше управляти, часом обслуговуються більш ефективно, тоді як задачі, які пов'язані з утилізацією стічних вод і каналізаційного осаду, носять більш складний характер. Основна причина в небажанні платити за санітарні послуги. Щоб частково компенсувати витрати на надані таких витрат, робляться багаточисленні спроби повторного використання відходів (води, органічних речовин, металів, біопалива).

Вдосконалення управління водними ресурсами і доступу в областях водопостачання і санітарії має суттєве значення вирішення різних проблем, пов'язаних із соціальним і економічним розвитком країни.

1. Безгосподарське і нецільове використання фінансових ресурсів, а також проблеми в державній політиці служать збереженню нерівності у сфері доступу до водних ресурсів і санітарії.
2. Курс за вибором «Економіка використання водних ресурсів» (10 кл) націлює здобувачів освіти на необхідність визнання обмеженого потенціалу ємкості водних екосистем, знати порогові стани цих систем, за якими будь-яке додаткове навантаження (наприклад, збільшення забруднюючих і токсичних речовин) на екосистеми може призвести до непоправних втрат.
3. Звичка збереження води краще формується у молодих. Пропонуємо у закладах загальної середньої освіти України організувати практичні заняття щодо нормування водоспоживання протягом березня 2020 року, (щодо відзначення Всесвітнього дня води (22 березня). Здобувачі освіти можуть побачити різницю, яку зробити для неї вироблену звичку зберігати воду, і заохочувати інших до розумного використання води.

ВИСНОВКИ

Ось і завершилося ознайомлення з посібником «Методика компетентісно орієнтованого навчання курсів економічного спрямування в гімназії та ліцеї». Авторський колектив рекомендує учителям економіки та географії звернути увагу на економічний аспект впровадження курсів за вибором економічного спрямування в гімназії та ліцеї. Зміст посібника містить навчально-методичну інформацію та практичні методичні рекомендації щодо їх застосування, що допоможе поглибити і повніше опанувати економічні поняття, закони, теорії, посилити професійну спрямованість. Не менше значення має також налагодження позитивної взаємодії учителя й учня, вироблення в учнів вміння досягати результату в умовах компетентісно орієнтованого підходу до освітнього процесу профільного рівня навчання.

Посібник містить методичні матеріали, які можуть використати учителі економіки та географії й майбутні учителі, методисти та викладачі закладів вищої освіти під час підготовки до практичних занять.

Авторський колектив висловлює щире подяку рецензентам посібника старшому учителю економіки та географії В. І. Мисловець і доктору педагогічних наук, професору В. В. Обозному, а також експерту доктору педагогічних наук Ю. О. Жуку за надані конструктивні зауваження та поради.

ЛІТЕРАТУРА

1. Биденко С., Золотаревич И. Финансовые истории для подростков. Серия «Бизнес-школа «Детки-монетки». Киев: Казка, 2012. 128 с.
2. Блискавка О. Фінансова грамотність населення та розвиток національної економіки. Інформаційно-аналітичний портал Українського агентства фінансового розвитку. URL: <http://journals.urau.ua/index.php/2308-4855/article/view/166119/165461>.
3. Бонд Р. Фінансова грамотність та обізнаність в Україні : факти та висновки / Бонд Р., Куценко О., Лозинська Н. Проект USAID «Розвиток фінансового сектору» (FINREP). Київ, 2010. 42 с.
4. Гресь А. Фінансова грамотність для малюків. Перший крок до мільйона. Харків: Вид. група «Основа», 2016. 48 с.
5. Економіка : Програми курсів за вибором та факультативів. Київ, Поліграфкнига, 2010. 66с.
6. Економіка, 10-11 кл. : Програми для профіл. навчання в загальноосвіт. навч. закл. Київ: Пед. преса, 2005. 80 с.
7. Ільїн С. Програма факультативного курсу для учнів 5-8 класів середньої загальноосвітньої школи. Географія та основи економіки в школі : науково-методичний журнал. 1998. №4. С. 21-27.
8. Ковтун Г., Мартиненко О. До питання формування економічної компетентності. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2013. №4. С. 135—144.
9. Ковчин Н. А. Психолого-педагогічний супровід профільного навчання географії / уклад. Т. Г. Назаренко. Харків: Вид. групи «Основа», 2011. С. 8-17.
10. Концепція формування фінансової грамотності у початковій, основній та старшій школі. Проект «Географія та економіка в рідній школі». 2015. №10. С. 2—4.
11. Медвідь Л. Впровадження тренінгових технологій з метою формування ключових компетентностей в економічному університеті. Інформаційні технології і засоби навчання. 2009. №5 (13).
12. Назаренко Т. Г. Навчальна програма та методичні рекомендації до викладання курсу за вибором «Географія економічних систем світу» / уклад. Т. Г. Назаренко. Харків: Вид. групи «Основа», 2011. С. 44-49.
13. Овчарук О. Інтеграція підприємницької компетентності до змісту навчальних програм середньої освіти : концептуальні підходи. Економіка в школах України : науково-методичний журнал. 2018 р. №1 (158). С. 4-18.

14. Прикладні фінанси для учнів 8 класу : лист Інституту інноваційних технологій і змісту освіти від 29.05.2015 №14.1 / 12-Г—331.
15. Приходько Б. Стратегічні напрями підвищення рівня фінансової грамотності населення України. Вісник Національного банку України. 2014. №2 (216). С. 11—16.
16. Сазоненко Г., Рокитко А. Економічна освіта і пошук активізації навчально-виховного процесу. Географія та основи економіки в школі: науково-методичний журнал. 1998. №4. С. 28-31.
17. Смішарики почали вчити дітей фінансової грамотності. URL: <https://simeinyi-budzhet.ua/dity/smishariki/>.
18. Спецкурс із фінансової грамотності для підвищення кваліфікації педагогів основної ніколи: навч. — метод. посібник / авт. кол.; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. Київ: ДВНЗ «Університет банківської справи», 2016. 120 с.
19. Топузов О. М. Особливості впровадження профільного навчання географії в загальноосвітні навчальні заклади України / уклад. Т. Г. Назаренко. Харків: Вид. групи «Основа», 2011. С. 4-7.
20. Уроки з підприємницьким тлом. Україно-польський проект. Досвід Івано-Франківської області. Економіка в школах України. Спецвипуск. 2017. №7 (152). 80 с.
21. Фінансова грамотність: робочий зошит для учня / авт. кол. за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. Вид. 2-ге, випр. і допов. Київ, 2013. 115 с.

АВТОРИ

У написанні посібника брали участь наукові співробітники відділу навчання географії та економіки Інституту педагогіки НАПН України: ст. наук. співроб., канд. пед. наук Н. А. Ковчин (розділ I), провід. наук. співроб., докт. пед. наук М. Г. Криловець (розділ II), наук. співроб. А. О. Логінова (розділ III), ст. наук. співроб., канд. пед. наук Л. А. Покась (розділ III), ст. наук. співроб., канд. пед. наук Н. Г. Барадія (розділ IV), ст. наук. співроб., канд. пед. наук В. С. Яценко (вступ, розділ V, висновки).

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Барадія Наталія Григорівна,
Ковчин Наталія Андріївна
Криловець Микола Григорович,
Логінова Аліна Олексіївна,
Покась Лілія Антонівна,
Яценко Володимир Сергійович

**МЕТОДИКА КОМПЕТЕНТІСНО
ОРІЄНТОВАНОГО НАВЧАННЯ КУРСІВ
ЕКОНОМІЧНОГО СПРЯМУВАННЯ В ГІМНАЗІЇ ТА
ЛІЦЕЇ**

Навчально-методичний посібник

Обкладинка — Лук'яненко Л.
Верстка — Коломієць А.

(Електронне видання)
Обсяг вид. 7,937 авт. арк.

Віддруковано у ТОВ “КОНВІ ПРІНТ”.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК №6115, від 29.03.2018 р.
03680, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 12,
тел. +38 044 332-84-73.